

SVOBODA

MESEČNIK SLOVENSKE KOROŠKE

LETNIK V.

ŠTEVILKA 2

1952

Alojz Gradnik — sedemdesetletnik 1882 - 3. avgust - 1952

Alojz Gradnik, pesnik goriških Brd, se je rodil dne 3. avgusta 1882 v Medani v goriških Brdih. Ljudsko šolo je obiskoval v Medani, gimnazijo v Gorici, nato pa je študiral in končal pravoslovne študije na Dunaju (1901—1905). Po končanih študijah je vstopil v službo pri sodišču v Gorici kot praktikant in avskulant, šel nato kot sodnik v Pulj in spet nazaj v Gorico. V začetku svetovne vojne so ga z očetom in bratom zaprli in obtožili veleizdaje, nato je služboval kot sodnik v Cerknem, od leta 1920 je bil pri ministrstvu za zunanje zadeve, s pričetkom 1922 pa je nastopil službo pri sodišču v Ljubljani kot deželni sodnik svetnik, pozneje pa je bil pri kasacijskem sodišču v Beogradu. Tam ga je zajela tudi druga svetovna vojna, med katero so ga v Zagrebu preganjali ustaši. Danes živi v pokoju v Ljubljani.

Alojz Gradnik je začel že v mladih letih s svojim ustvarjanjem. Že s svojo prvo pesniško zbirko „Padajoče zvezde“ se je predstavil slovenski javnosti kot nadvse močan oblikovalec slovenske besede in globok opazovalec življenja in ljudi. Ko uničuje vojna vihra njegovo domovino, ki nato postane še plen italijanskega imperializma, je Alojz Gradnik predvsem pevec bolesti teptanih in razdejanih goriških Brd, ki oznanja svetu slovenstvo njegove ugrabljene domovine. Prav v tem času je našel tudi dokončno svojo lastno bistvo, ki se po-glablja v globine in skrivnosti človeka in prirode, sveta in življenja, trpljenja in smrti. „Pot bolesti“, „De profundis“, „Večni studenci“, „Zlate lestve“, „Pojoča kri“, in „Pesmi o Maji“ izražajo poleg številnih odličnih prevodov iz bližnjih in daljnjih tujih slovstev Gradnikovo veliko umetnost.

ALOJZ GRADNIK
SATAN NA POHODU

Satan bije zvóna plat.
Iz pošastnega trebuha
črni pekel zopet bruha
vso fašistično svojat.

Slišiš ta njen blazni krik?
Čuj, kako besni in veka:
„Istra, Trst, Postojna, Reka!
Split, Dalmacija, Snežnik!“

Črn zija spet pekla rov.
Slišiš, kako tuli, rjove,
išče spet krvi sledove
trop izstradanih volkov?

Ni posušena še kri,
ki jo prst je naša vpila,
ko drhal je njih morila
hekatombe nam ljudi.

Še je črn hiš naših les,
kjer so bakle njih goreče
iz vasi v vasi leteče
vžigale pri kresu kres.

Ni še dobro klas vzbrstel,
kjer njih konjska so kopita
nam steptala prst in žita,
plod zmendrala in posev.

Že se jim pohotna slà
spet zbudila je po naši
plodni prsti, naši paši,
bregih našega morjá.

Čuj, svojat ti, čuj ves svet
ljudstva glas, ki je trpelo,
da v svobodi bi živelo
svetu zgled za mir in red:

Nismo več blago za rop!
Naša zemlja nam je sveta,
naša bo za vekov leta,
naša kot zibel in grobl

S svojo jo krvjo je ded
poškropil in v svojem znoju
dal ji v miru rast in v boju
skozi tisoč dolgih let.

Čuj, zbesnela ti drhall
Nismo tu za barantijo
in za judežev kupčijo
trop ovác, volov in krav!

Če smo vaš nosili križ,
če ste topli nas, pljuvali,
v mrazu in viharju gnali
nas čez prag domačih hiš,

če skrunili ste nam čast
žene, matere, dekleta,
če je vaša pest prekleta
ljulko v nedro naših brazd

razsejala — nikdar več
nam ne boste vi krvniki
in med našimi mejniki
ne bo sodil nam vaš meč!

Teorija o vindišarjih — „Windische“

(Osnutek kritične razprave)

Pod teorijo o vindišarjih razumem trditev, da žive na Koroškem neki „Windische“, ki so po svoji jezikovni, etnični pripadnosti nekaj drugega kakor Slovenci.

Če govorimo o teoriji, nimam v mislih strogo znanstvenega pomena te besede. Večkrat izrekamo to besedo s prizvokom ironije. Pravimo „teorija“ in hočemo reči, da gre za miselno tvorbo, ki je v lahko razvidnem nasprotju z resničnostjo. Mislim, da ni težko pokazati, da gre pri teoriji o vindišarjih —

„Windische“ za teorijo le v tem pomenu besede.

Ni mogoče trditi, da je bila kdaj ali da je danes teorija o vindišarjih do kraja izdelana. Razni pisci si med seboj nasprotujejo in isti pisci si v raznih sestavkih ali celo v istem sestavku nasprotujejo. Skupna in dosledna je danes samo sovražna ost nasproti Slovencem, nejasna, nečista misel.

Kdo naj bi bili ti vindišarji — „Windische“ in kateri jezik naj bi bil vindišarski jezik — „windische Sprache“?

I.

Kaj pravi o tem zgodovina?

1. Od VI. stoletja do sredine XIX. stoletja¹⁾

Nemci so vse svoje vzhodne in južne slovanske sosesede, torej tudi Slovence, od prvih časov dalje, ko so prišli z njimi v stik, navadno označevali z imenom „Winedi“ ali „Wenidi“ ali „Winidi“. Domneva se, da so jim dali to ime po staro-evropskih Venetih, ki so bili prvotno naseljeni ob Baltiku, ter so potem, ko so se naselili na ozemlju Venetov Slovani, Nemci tudi te označevali z Veneti in podobno. Novejša nemška samostalniška tvor-

ba te besede je „Winden“, „Windische“, pridevniška pa „windisch“.

Že najstarejši latinsko pisano viri, tudi Nemci v svoji uradni latinščini, pa imenujejo Slovane „Sclaveni“ (Sclaveni), „Sclavani“, „Sclavini“, „Sclavi“, pa tudi „Winedi“, „Wenidi“, „Winadi“, „Winades“. Tako je ostalo, dokler se je uporabljala latinščina kot znanstveni jezik.

Slovenci so sami sebe kakor drugi Slovani od najstarejših časov dalje imenovali „Slovēne“ (ednina Slovēnin), pozneje Slovene. Ramovš pravi (po M. Budimir-ju in J. Rozwadowskem, Beličev zbornik), da je več kot verjetna razlaga, da Slovēn pomeni prebivalca ob reki Slova, Slava, ob kateri so bili Slovani v pradomovini naseljeni. V vzporednem preoblikovalnem razvoju besed s končnicami na -nin in preko ženske oblike teh besed (n. pr. gorjanin — gorjanka — gorjanec — gorjanci; poljanin — poljanka — po-

¹⁾ Uporabljena literatura za to poglavje: Dr. Fran Ramovš, *Kratka zgodovina slovenskega jezika*, Ljubljana, 1936 in „O pomembnosti nekaterih pojavov v slovenskih narečjih na Koroškem“ v *Koroškem zborniku*, Ljubljana 1946, str. 276—283; Dr. Milko Kos, *Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije*, Ljubljana 1933; Dr. Franc Kidrič, *Zgodovina slovenskega slovstva od začetka do Zoisove smrti*, Ljubljana 1938; Dr. Fran Zwitter, „Prva koncepcija slovenske zgodovine“ v *Glasniku muzejskega društva za Slovenijo*, Ljubljana 1939, str. 355—372. Drugo med tekstom.

ljanec — poljanci itd.) pa smo se tekom stoletij začeli namesto Sloveni imenovati Slovenci (Slovēnin — Slovēnka — Slovenec — Sloveni). Primož Trubar uporablja v svojih spisih izraz Sloven le še redko, navadno govori že o Slovencih.

Do konca XVIII. stoletja so tudi slovenski pisci imenovali Slovence, **kadar so govorili o njih v nemškem jeziku**, „Windische“. „Windische“ je bila pač nemška označba za Slovane, Slovence, a ne kaj drugega. Trubarjev katekizem, prva slovenska knjiga (1551), ima naslov „Katechismus in der windischen Sprach“, toda slovenski predgovor se začne z besedami „Vsem Slovencom“. Koga vse Trubar s tem misli, je razvidno iz uvodnih besed k prvemu delu „tiga noviga testamenta 1557“, kjer pravi: „Pri tem prevajanju sem se potrudil glede besed in sloga, da bi utegnil z lahkoto razumeti vsak Slovenec, bodisi Kranjec, bodisi Spodnještajerec, Korošec, Kraševce, Istran, Dolenjec ali Bezjak (kajkavec: op. U.). Zaradi tega sem ostal kar pri kmetiškem slovenskem jeziku, kakor se govori na Raščici, kjer sem se rodil“ (dr. Mirko Rupel, Slovenski protestantski pisci, Ljubljana 1934, str. 26). V „Posvetilu kralju Maksimilijanu“ k drugemu delu „tiga noviga testamenta 1560“, pa pravi: „Vdano in ponižno prosim, da bodi V. kr. dostojansivo skupno s pobožnimi in razumnimi Kranjci, Spodnještajerci, Korošci, Kraševci, Istrani in prebivalci Slovenske marke (kajti ljudstva teh dežel temeljito razumejo moj jezik in moje spise) milostni zaščitnik...“ (prav tam, str. 43). Kadar Trubar v nemščini govori o „Slovenski cerkvi“, ji pravi „Windische Kirche“. Koroški zgodovinar Megiser Hieronymus (umrl 1619. l.), Nemeč po rodu, rabi v svoji knjigi „Annales Carinthiae“ (Leipzig, 1612) za Slovane in Slovence včasih ime „Ilirci“ ali „Sclavonische Völker“, navadno pa „Wenden“, „Winden“, „Windische“ (prim. posebno str. 567 do 68). Kranjska polihistorja (p. d. vsezna), Nemeč, Janez Ludvik Schönleben v svojem spisu „Carniolia antiqua et nova“ in Janez Valvasor v svojem spisu „Die Ehre des Herzogthums Krain“ (1689) označujeta Slovence, kranjske kakor druge: (Schönleben) s „Slavus“, „Sclavus“,

„Vendus“ ali (Valvasor) z „Wenden“, „Slavus“, „Slave“, „Windisch oder Sclavonisch“, brez doslednosti.

Do nekako sredine XVIII. stoletja uporabljajo latinski in nemški pisci za vse Slovane ali samo za svoje jugovzhodne sosede, Slovence, izraze, stvorjene s korenem Slav- ali Slav-, poleg tega pa še imena „Wendi“, „Winden“, „Windische“ in podobno. Tudi slovenski pisci tega časa uporabljajo, kadar pišejo v nemščini, za vse Slovane ali samo za Slovence navadno izraz „Wenden“, „Windische“, razen tega pa še imena, stvorjena iz korena Slav- ali Slav-.

Vzporedno s takim poznamenovanjem Slovanov, se je v va orkiš komaosrdgovcumlhwm nov, Slovencev, se v vsej zgodovini za posamezne dele Slovanov uporabljajo od tujih in domačih piscev imena po političnih, državnih tvorbah, ki so jih posamezna slovanska plemena ustanovila, ali upravnih enotah, v katerih so v večini.

Če obrnemo sedaj pozornost samo na Slovence, imamo n. pr. za čas od IX. do XIII. stoletja pisane dokumente, da so Slovence, po slovenski državni tvorbi iz VII. do VIII. stoletja, do prvih desetletij IX. stoletja še avtonomni slovanski pokrajini pod nemško oblastjo — Karantaniji, imenovali „Carantani“, „Karantanen“, po naše Karantanci: *Conversio Bogariorum et Carantanorum*, ruska Nestorjeva kronika in Helmoldova Kronika Slovanov v XII. stoletju, Bartholomeus Anglicus v XIII. stol. Carantanus, Karantanec, jim je Slovenec. Ko obledi spomin na karantansko državno tvorbo, se izgubi tudi ime Karantanec kot soznačnica za Slovenca in tujci, Nemci, začnejo uporabljati za Slovence zopet naziv „Windische“, „windisch“ in podobno.

Važno je, da so Nemci vse Slovane označevali z „Winden“, „Windische“, toliko časa, dokler ne izpodrinejo tega splošnega naziva za Slovane na posameznih odsekih nemško-slovanske meje posebna imena slovanskih državnih tvorb ali nekih upravnih enot s slovansko večino ali vsaj nekih izoblikovanih jezikovno-kulturnih individualnih enot. Tako ostanejo nazivi „Winden“, „Windische“ nadalje za Slovence, Lužiške Srbe, polabske in pomorjanske Slovane. Z razcepitvijo Rimske-

ga cesarstva nemškega naroda na dežele s stalnejšimi mejami in imeni in z neko avtonomijo zadobi med slovenskimi deželami poseben pomen Kranjska kot tista dežela, upravna enota, ki je naseljena s skoro samimi Slovenci. Za čas od 1600 do nekako 1750 je navadno in značilno, da pisci govore o „Kranjcih in (ali) Slovincih“ oz., če govore v nemškem jeziku, pravijo „Krainer und (oder) Windische“ ter v tej zvezi mislijo predvsem koroške in spodnještajerske Slovence. „Windische“ in podobno je slejkoprej splošna nemška označba za Slovane, Slovence, le da je v tem razdobju sooznačnica za Slovenca tudi Kranjec, „Krainer“, kot prebivalec dežele, ki je z razliko od koroške in štajerske dežele čisto slovenska. Tako dvojno označevanje za Slovence se zavleče tja v XIX. stoletje. Veliki jezikoslovec, dunajski cenzor slovenskih knjig in knjižničar v dvorni knjižnici Jernej Kopitar tako-le razlaga to dvojno, vzporedno poznamenovanje Slovencev tistega časa: „Pravzaprav imenujejo V i n d e t. j. Slovane samo na Štajerskem in Koroškem, za r a z l o č e k od njihovih nemških sodeželanov. (V e n d a l i V i n d j e namreč nemška soznačnica za S l o v a n k a k o r O g e r za M a d j a r i t d.), prav zaradi tega se pa tudi sami imenujejo Slovenci, t. j. ljudje slovanskega pokolenja, ne nemškega: s k u p n o i m e (prim. Vodnikovo povedanje - op. avt.) je postalo posebno ime. Na Kranjskem pa, kjer v s o d e ž e l o obdelujejo Slovani, je ta razlog odpadel, zato je od pamtiveka v r a b i p o s e b n o i m e **Kranjec**. Jezik, obleka, način življenja je e n a k p r i V i n d i h in p r i K r a n j c i h, toda nikoli ne bo kdo Kranjca imenoval Slovenca v posebnem imenu, pa tudi narobe Slovenca nobeden ne bo rekel Kranjec.“ („Grammatik der slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark“, 1808, str. VI.). Kopitar hoče s tem reči, da Kranjcem v tem času ne pritiče ime Slovenci v posebnem (današnjem) pomenu besede, da se torej Kranjci v tem času imenujejo Slovenci le v splošnem s l o v a n s k e m pomenu te besede. Kidrič je na podlagi Vodnikovih spisov drugačnega mnenja in trdi, da je Kopitar tu preozek (prim. Kidrič, str. 449).

Nazivi „Winden“, „Windische“ imajo v tem času torej trojen pomen: označujejo vse

Slovane, vse Slovence in za razlikovanje od nemških sodeželanov posebej koroške in štajerske Slovence. Res pa je značilno (ne v škodo tega, kar dokazujemo), da se, pač iz vzrokov, ki jih navaja že Kopitar, imenujejo od nekako 1600 dalje skozi XVIII. stoletje, pa tja do prvih desetletij XIX. stoletja Slovenci (v današnjem pomenu besede) predvsem koroški in štajerski Slovenci in da se prav zaradi tega, ker so Slovani, S l o v e n c i, imenujejo v nemščini „Winden“, „Windische“. Šele v nadaljnjem razvoju začenjajo Kranjci čedalje bolj opuščati svoje kranjsko ime ter postane o v nekaj desetletjih najodločnejši nosilci slovenskega imena.

Preko spredaj opisanega in razloženega dvojnega poznamenovanja Slovencev še skozi XVIII. v XIX. stoletje pa se v drugi polovici XVIII. stoletja že začenjajo oglašati glasovi, ki teže za poglobitvijo zavesti slovenske jezikovne skupnosti v današnjem obsegu. To se pokaže zlasti v slovničarstvu, v katerem je tisti čas najbolj prihajala do izraza stopnja slovenske zavesti in težnja po poglobitvi slovenske skupnosti. Vsi pisatelji raznih slovnici, ki v tem času izidejo na slovenskem jezikovnem ozemlju, upoštevajo sicer predvsem narečja domače dežele. Pišejo predvsem za potrebe te dežele. Različno pa posamezni pisatelji upoštevajo pri tem tudi slovenska narečja sosednih dežel. Ne čisto upravičena, a vendar značilna v tej smeri je za ta čas kritika, ki jo doživi „Kraynska gramatika“ Marka Pohlina (1768). Ne zaradi tega, ker je spisal kranjsko gramatiko — saj je Pohlina in njegovim sodobnikom kranjsko sooznačnica za slovensko — temveč zaradi črkopisa in zaradi tega, ker se naslanja preveč samo na kranjska narečja in posebej na ljubljansko narečje (Pohlina sicer ni mogoče odrekati neke slovanske zavesti, saj je dobro poznal več drugih slovanskih jezikov), njegova slovnica ni bila dobro sprejeta in so jo pozneje tudi pisatelji iz Zoisove družine ostro kritizirali. Prvi pa jo zavrača O ž b a l t G u t s m a n n, koroški Slovenec, doma in Grabštanja. Njegova slovnica, najboljša do Kopitarjeve, sicer še nosi naslov „Windische Sprachlehre“ (1777) in je pisana predvsem za koroške Slovence; toda bolj kakor Pohlina upošteva Gutschmann v tej in drugih

svojih knjigah tudi druga slovenska narečja. „Hotel je pisati tako, da bi ga dobro razumeli ne samo koroški, ampak tudi štajerski Slovenci in Kranjci. Gutschmann je imel v mislih vse tri glavne pokrajine s Slovenci, torej vseslovenski književni jezik“ (Kidrič, str. 180). Kot Slovence zaznamuje Gutschmann (kakor Dalmatin) tudi Prekmurce. Prav tako Blaž Kumerdej v uvodu k svoji slovnici „Krainisch-Slawische Grammatik“ (1784) sicer govori še o deželnih jezikih Kranjske, Slovenske krajine, Krasa in Istre ter o slovenskem jeziku (pravi „windische Sprache“), kakor se govori na spodnjem Koroškem in spodnjem Štajerskem, toda primerja narečja med seboj in naglašja, da so Korošci „naši vedno zvesti jezikovni drugovi“. Še več primerov bi mogli navesti za tak poznamenovalni dualizem slovenstva tega časa, v katerem pa se oglašajo že prerodne misli in težnje, t. j. težnje po enotnem slovenskem knjižnem jeziku in po poglobitvi zavesti slovenske jezikovno-kulturne skupnosti. Za to, za kar nam tukaj predvsem gre, pa je važno, da si zapomnimo, da je tudi pisecem tega časa „Windischer“, „Windische“, „windisch“ samo nemška označba za Slovence, za Slovenca, za slovensko.

Slovenska prerodna misel, krepitev zavesti slovenske jezikovne in kulturne enotnosti pa je šla še dalje. Konec XVIII. stoletja in v začetku XIX. stoletja se že pojavljajo pri piscih težnje, kako iz nemškega jezika izpodriniti izraz „windisch“ in ga nadomestiti z izrazom, ki ustreza dejstvu, da je slovensko ljudstvo sebe nazivalo slovensko in svoj jezik slovenski. Ta težnja, izpodriniti besede „Windischer“, „windische Sprache“ in podobno kot označbe za Slovence, slovenski jezik, pride do izraza s Zoisovim krogom slovenskih pisateljev konec XVIII. in v začetku XIX. stoletja. Anton Linhart napade v svojem nemškem zgodovinskem spisu „Versuch einer Geschichte von Krain und der übrigen südlichen Slaven des Oesterreiches“ (I./1788, II./1791) najprvo izraz „Sclavi“, ki so ga latinski in nemški pisatelji uporabljali za Slovane, večkrat z žaljivim namigovanjem na sorodnost z besedo, s katero so označevali sužnje. Zato imenuje Linhart ta izraz evropsko sramoto. Za Slo-

vence rabi v nemščini izraze „Slaven im Süden Germaniens“ ali „in Innerösterreich“ ali „Winden oder Slaven in Krain, in Kärnten und in Steiermark“, „Karantaner“, „Karantanerslaven“. Prvi med slovenskimi pisatelji imenuje Linhart varuštvu Nemcev nad Slovani „lästig“, nadležno. Slovenski pesnik Valentin Vodnik uporablja, menda kot prvi, v svoji nemško pisani šolski knjigi „Geschichte des Herzogtums Krain, des Gebietes von Triest und der Graffenschaft Görz (1809) za poznamenovanje Slovencev poleg „Wenden“ in „Winden“ še izraze „Slovenz“, „Slovenzen“, „Slovenzisch“. Nekoliko pozneje piše že „Slowenisch“. Jernej Kopitar se v naslovu svoje epohalne slovnice „Grammatik der slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark“ (1808) izogne do tedaj očitajnemu poznamenovanju Slovencev z „Winden“, „Windische“. Izraz „Slovenen“ uporablja poleg „Slaven“ za Slovane sploh. Piše sicer tudi o „Windih“, zopet v pomenu za Slovane sploh, toda ni zadovoljen s tem izrazom (n. pr. v pismu Zoisu 18. oktobra 1809, v Kidrič, Zoisova korespondenca, drugi zvezek, Ljubljana 1941, str. 105). Janez Primic, učitelj slovenščine na liceju v Gradcu, imenuje svoja slovenska predavanja „Vorlesungen über die slovenische (oder windische) Sprache“ (1812).

Na Koroškem gre v tem času razvoj isto pot. Nemški publicist, pred letom 1814 urednik „Carinthie“, zdravnik Johann Gottfried Kumpf, je v vabilu za sotrudištvo v na novo ustanovljenem časniku „Innereosterreichische Zeitung“ (ki pa je izšel nato šele leta 1818. pod imenom „Kärntnerische Zeitschrift“) omenjal rubriko „Beiträge zur Kultur der slovenischen (podčrtal U.) Sprache“. Urban Jarnik (1783—1844), poleg Vodnika in Matvža Ravnikarja v letih od 1810—1820 najvplivnejši slovenski pisatelj, uporablja v svojih nemških spisih že pretežno izraze „slowenisch“, Slovence pa imenuje „die Slowenischen“; tako tudi v svoji znameniti razpravi „Andeutungen über Kärntens Germanisirung, ein philologisch-statistischer Versuch“ (Carinthia 1826). Že kot povrat v stare slabosti se nam v perspektivi nakazanega zgodovinskega razvoja vidi, da štajerski Slovenec Pe-

ter Danko imenuje svojo slovnico „Lehrbuch der windischen Sprache“ (1824), čeprav tudi on misli pri tem slovenski jezik, upoštevajoč predvsem slovenska narečja med Muro in Dravo ter v Prekmurju. Toda že slovnica kranjskega Slovence Frančiška Metelka ima zopet naslov „Lehrgebäude der Slovenischen Sprache itd.“ (1825). Slovnica štajerskega Slovence Antona Murka „Theoretisch-praktische slowenische Sprachlehre für Deutsche nach den Volkssprachen der Slowenen (podrätal U.) in Steiermark, Kärnten, Krain und Ungarns westlichen Distrikten“ (Gradec 1832) pomeni že samo enega od številnih dokumentov utrditve nemškega poznamenovanja Slovencev s „Slowenen“, „slowenisch“. Izraz „Windischer“, „windisch“ popolnoma izgine iz nemških spisov slovenskih pisateljev. Ta boj za nadomestitev izrazov „Windische“, „Windisch“ s „Slovenen“, „slovenisch“ v nemščini je zaključen že pred nastopom kranjskih Čbeličarjev (1830—1834, Miha Kastelic, Matija Čop, France Prešeren, Andrej Smole in drugi). Tudi Čbeličarji pišejo javno in v pisnih deloma še nemško, uporabljajo še izraze „krainisch“ poleg „slowenisch“, toda izrazi „Windische“, „windisch“ kot označba za Slovence, slovensko, se ne pojavljajo več. Tudi mnogi tuji, nemški pisatelji začenjajo opuščati izraze „Windische“, „windisch“ ali „Krainer“, „krainisch“ in začenjajo uporabljati izraze „Slovenen“, „slovenisch“.

Kaj je vzrok, da slovenski pisatelji ob koncu XVIII. in v prvih desetletjih XIX. stoletja začenjajo nemško poznamenovanje slovenskega narodnega imena in jezika z „Windische“, „windische Sprache“ nadomeščati s „Slovenen“, „slovenische Sprache“? Dvoje je mogoče: da začenjajo nazivi „Windische“, „windische Sprache“ že v tem času zadobivati pejorativen, žaljiv pomen, da gre torej za odpor — do tega časa nimamo dokumentov, da kdo misli ali občuti izraze „Windische“, „windisch“, kot nevljudnost ali žaljivko — ali da gre za neki notranji slovenski razvoj, ki učinkuje nato tudi na nemško poznamenovanje, ali pa da gre za oboje. Mislim, da gre za oboje.

Linhart je bil, kakor omenjam že spredaj, prvi slovenski pisatelj, ki občuti nemški odnos

do slovenstva kot varuštvo in sicer nadležno varuštvo. Proti izrazu „Sclavi“ odločno protestira, a tudi dejstvo neke nezadovoljnosti z izrazom „Winden“, čeprav ga sicer še tu in tam sam uporablja, je dovolj jasno. Kot prosvetljenec, ki pozna in občuduje ideje francoske revolucije, je verjetno tudi proti temu nazivu občutil odpor. Sam po sebi ta naziv sicer ne pomeni nič žaljivega (kakor izraz „Sclavi“); v zvezi s splošnim socialnim položajem tistega časa na slovenskem ozemlju pa v ustih nemškega fevdalca (če ne že tudi meščana) nujno že tedaj pomeni nekaj podrejenega, manjvrednega. Odpor proti temu socialnemu položaju, ki ga kaže Linhart v svojih spisih, se torej pokaže tudi v odporu proti izrazu „Winden“, „Windische“. To je seveda podmena, katere upravičenost s kakimi Linhartovimi izjavami, ki bi to naravnost izražale, ni mogoče dokazati; mogoče pa jo je utemeljevati z dejstvom, da se Linhart izogiba izraza „Winden“, „Windische“, da ga samostojno ne uporablja in da v splošnem rabi najraje izraze „Slaven“, „Karantaner“, „Karantanerslaven“, kar spominja na svobodno državno preteklost slovenskega naroda. Tudi nezadovoljnost Vodnika in Kopitarja z izrazi „Winden“, „Windische“ je očitna.

Gre pa v nadaljnjih desetletjih tudi za neke notranje spremembe na slovenskem ozemlju. Mislim spremembe, ki so nastale z ustanovitvijo Ilirije. Meje kranjske dežele se z Ilirijo vsaj začasno zrušijo. V meje Ilirije pridejo tudi zapadni koroški Slovenci, vsi primorski Slovenci. Nemogoče, nesmiselno postane imenovati deželni jezik Ilirije „kranjski“ jezik. Bolj smiselno je imenovati jezik, ki ga govore ilirski Slovenci, s starim skupnim imenom: slovenski jezik. Slovenci na Koroškem in Štajerskem sprejmejo to ime toliko laže, ker ni več krajevno vezano (kakor Kranjci, kranjski, kranjščina) in so ga sami že preje priznali za slovansko skupnost. To pa vpliva tudi na nemško poznamenovanje. S prenehanjem udarjanja „kranjskega“ jezika, „der krainischen Sprache“, preneha tudi smisel nemškega poznamenovanja koroških in štajerskih Slovencev kot „Windische“, njihovega jezika kot „windische Sprache“: skupnemu slovenskemu poznamenovanju narodnega imena in jezika

naj odgovarja tudi skupno nemško poznamenovanje, ki pa ne more biti „Windische“, „windische Sprache“, ker so se s temi izrazi nemško označevali (iz razlogov, kakor jih našteva Kopitar) v tem času vendarle predvsem koroški in štajerski Slovenci, njihov jezik. Spremembe, ki so nastale z Ilirijo v slovenskem in nemškem poznamenovanju Slovencev, ostanejo nato trajna pridobitev, ki obstane tudi, ko Ilirije ni več. To novo poznamenovanje se v nadaljnjem le še utrjuje. Te spremembe vplivajo na težnjo slovenskih pisateljev tega časa po odstranitvi nemškega poznamenovanja slovenskega narodnega imena in jezika z „Windische“, „windische Sprache“, morda še bolj odločilno kakor porajajoča se žaljivost v rabi tega izraza.

Kaj nam torej v vprašanju, ki ga obravnavamo, za čas do nekako sredine XIX. stoletja dokazujejo vse te ugotovitve in razni dokumenti?

Predvsem to, da so Nemci vedno označevali vse Slovane, Slovence, z „Winden“ in podob-

no, nazadnje z „Windische“. Slovenski jezik, katerokoli slovensko narečje, so označevali z „windische Sprache“. Nikomur ni v tem času prišlo na misel, da bi pod temi imeni razumel kaj drugega kakor Slovane ali del Slovanov, Slovence, slovensko jezikovno skupnost, slovenski jezik. Nemška znanost, seveda tista, ki je vredna tega imena, ne dokazuje in ne more dokazati kaj drugega.

Vendar pa se proti temu poznamenovanju že ob koncu XVIII. in v prvih desetletjih XIX. stoletja začenja pojavljati odpor oz. kulturni in politični razvoj na slovenskem ozemlju privede do tega, da nemško poznamenovanje slovenskega narodnega imena in jezika z „Windische“, „windische Sprache“, postane žaljivo, zastarelo, nesmiselno.

Kako v nadaljnjem razvoju pride do tega, da uporabljajo te izraze le še izraziti sovražniki slovenskega naroda in jezika in poleg tega še v nasprotnem pomenu kakor doslej, to bomo videli v naslednjih poglavjih.

2. Od sredine XIX. stoletja dalje

Meščanska revolucija leta 1848 je nenemškimi narodom v habsburški monarhiji omogočila, da postavijo svoje politične programe. V tem letu se je rodil tudi slovenski politični program Zedinjene Slovenije. Vendar pomeni to leto tudi začetek tiste nacionalne borbe, ki je končno privedla do razpada habsburške podonavske državne tvorbe. Iz prvobornih za svobodo se je v nadaljnjem razvoju pretvorilo nemško-avstrijsko meščanstvo v najostrejšega sovražnika nacionalne enakopravnosti drugih narodov. Plast nacionalnih zatiralcev nenemških narodov se je z vstopom nemškega meščanstva v politično vodstvo avstrijske monarhije le še razširila, čeprav so se v v ustavnem razdobju od leta 1861 dalje (februarski patent) razširile tudi možnosti legalne borbe za enakopravnost. Posebno na Koroškem vtiska temu razdobju pečat kar najbolj zagrizen in dosleden odpor nemških nacionalistov proti vsaki razširitvi slovenskih jezikovnih pravic v šoli in v upravi in načrtna germanizacija. Razen v knjigi „Aus dem Wilajet Kärnten“ (Celovec 1913) je ta borba doku-

mentarično najbolje opisana v razpravi koroškega zgodovinarja dr. Martina Wutteja „Der gesamtdeutsche Gedanke in Kärnten“ (Carinthia I, 1940). Pangermansko nacionalistična miselnost velike večine koroške nemške družbe do druge svetovne vojne je našla v Wutteju svojega glavnega zgodovinarja. W. spada med najizrazitejše zastopnike tistega avstrijskega zgodovinarstva v preteklosti, ki je borbo za privilegirani, gosposki položaj nemštva v Avstriji stalno zamenjalo z borbo za obstoj nemštva v Avstriji. Prežeto s tem duhom to zgodovinarstvo ni bilo med najmanjšimi krivci razpada podonavske države in ne med najmanjšimi krivci, da je še danes toliko Avstrijcev, ki ne morejo pravilno presoditi svoje preteklosti in da niti danes ne najdejo pravih odnosov do drugih narodov, posebej do slovenskega naroda. W. razprava „Der gesamtdeutsche Gedanke in Kärnten“ je bila spisana v času, ko je bila moč Hitlerjeve Nemčije na vrhuncu in se je nemškim imperialistom zdelo, da lahko govore brez vsake maske. Zato je W. odkrit in zelo jasan. Po W.

je bila glavna življenjska naloga te družbe od vsega početka v tem, da brani koroško enotnost in ohrani nerazdeljeno Koroško za čas združitve z nemškim rajhom. Z veliko prostodušnostjo dokazuje W. zagrizeni odpor te družbe proti slovenski jezikovni enakopravnosti v kateremkoli območju, vidi v tem veliko zaslužnost in opisuje vnemo te družbe v pospeševanju organizacij, ki naj čuvajo samonemški značaj dežele (Schulverein, Südmark itd.). Res, Slovenci k tej zgodovinski podobi nemško-avstrijskega nacionalizma na Koroškem nimamo kaj dodajati, le da imenujemo stvari z njenim končnim pravim imenom in da govorimo o nacionalnem zatiranju koroških Slovencev in o načrtni germanizaciji. (Na Koroškem se še ni pojavil zgodovinar, ki bi hotel Wuttejev zgodovinski prikaz dela in ciljev nemško-avstrijske družbe na Koroškem kaj korigirati).

V tem razdobju šele začenja nemško-avstrijska meščanska družba na Koroškem uporabljati naziv „Windische“ v izrazito namerno žaljivem pomenu. Ustvarjajo se politični pogoji za vindišarsko teorijo v raznih oblikah.

a) Neka žaljivost je bila z nazivom „Windische“ združena že od nekdaj. Na to sem opozarjal že ob Linhartu. Na slovenskem ozemlju so gospodarili sami nemški fevdalci. Kar je bilo slovenskega, „vindišarskega“, je bilo vse v socialno, politično podrejenem položaju. Tako je beseda „Windischer“ v ustih nemškega fevdalca nujno pomenila pripadnika slovenske jezikovne skupine in obenem pripadnika socialnega sloja tlačanov. V zadnjih desetletjih XIX. in prvih desetletjih XX. stoletja pa je žaljivo obnašanje nemško-avstrijskega meščanskega nacionalizma proti koroškim Slovencem zadobila izredno surove oblike.

„Mnogo otrok je moralo v prejšnjih časih, ako so govorili med seboj slovensko, za kazen nositi lesenega osla na hrbtu in veliko pol so morali slovenski otroci popisati s kazenskim refrenom: „Ich bin ein windischer Esel“, tako opisuje knjiga „Aus dem Wilajet Kärnten“ (str. 9) odnos koroškega nemškega učiteljstva do slovenskih otrok v tistem času. „Skoro za vse učiteljstvo, ki delajo med Slovenci, je značilno naziranje okrajnega šolskega inšpektorja Artnika, ki je v Tinjah rekel v šoli otrokom:

„Deutsch ist nobel, ist schön; windisch ist bäurisch, ist schiech“ (str. 10). V knjigi svojih mladostnih spominov pa tudi koroški nemški pisatelj Josef Friedrich Perkonig priznava žaljivo obnašanje nemških nacionalistov na Koroškem nasproti Slovencem v tistem času. Govori o bratovskem razmerju med slovenščino in nemščino v starejši dobi, nato pa pravi:

„Ko pa so se začeli nekateri nad tem, da sta bila oba jezika v tako bratovskem razmerju, razburjati, se je s tem prebudil že prvi nemir in nekaj sram je skalil nedolžnost občutja. Tedaj so nekateri že začeli zatajevati svojo staro slovensko govorico, ker so ji nespametni ljudje, ki so govorili, da prinašajo takoimenovani napredek, odkazali podrejeno mesto in jo poizkušali v očeh slabičev, plašljivcev in malomarnežev poniževati...“ (str. 64).²⁾ In nadaljuje: „Kot otrok sem torej moral slišati slovenske pesmi, znal pa nisem nobene, in danes mi je, kakor da sem v svojem življenju nekaj zamudil. Tako sem se po svojih zmotah, ki so seveda izhajale tudi od lažnih prerokov in sploh po tuji krivdi, odtujil drugi nič manj lepi duši (pisatelj misli slovensko dušo) moje domovine. Vso mojo mladost mi je duh časa dopovedoval, da ima slovenski jezik pri nas v deželi le še manjšo, gostinsko pravico, da ji je določeno, da za gosposko mizo molči in se zadovolji s prostovoljno darovano ljubeznijo zvestih privržencev“ (str. 66).³⁾ Reakcija Slovencev na tako žaljivo obnašanje je bila seveda kaj različna po socialni moči, po moralni sili, po zavednosti. Močnejši so se uprli, slabotnejši pa so se uklonili, začeli so se sramovati svojega jezika in imeli za svojo največjo socialno dolžnost naučiti se jezika nemških gospodov. Postali so, kakor jim pravijo zavedni Slovenci — nemčurji. Nemci so jih imenovali „deutsch-

²⁾ „Als man sich darüber zu wundern anfing, daß sich die beiden Sprachen so brüderlich umfingen, da zog damit schon die erste Unruhe herauf, und eine Scham trübte das unbefangene Gemüt, da verleugneten einzelne schon ihre alte slowenische Mundart, weil ihr törichte Menschen, die einen sogenannten Fortschritt zu bringen vorgaben, einen geringeren Rang zugewiesen hatten, und sie in den Augen von Schwachen, Ängstlichen und Lässigen herbzusetzen suchten... (Perkonig, „Im Morgenlicht“, str. 64).

freundliche Slovenen“ ali „Windische“. Odnosi so se, kakor vedno v vzdušju nasilja in zvodništva, začenjali prepletati, reakcija na to nasilje je zadobivala tudi bolestone poteze. „Windischer“, „windische Sprache“ pravzaprav slejkoprej pomeni Slovenca, slovenski jezik, preprosti nemški človek istega socialnega položaja kakor Slovenci povečini uporablja ta naziv brez kake žaljive misli, toda po prevladajočem vplivu nemške nacionalistične inteligence in meščanstva zadobiva ime „Windische“ vedno bolj žaljiv pomen in budi pri zavednih Slovencih vedno hujši odpor. S „Slovenen“ označujejo nemški nacionalisti predvsem tiste Slovence — a brez doslednosti —, ki kažejo svojo kulturotvorno in politično voljo ter se upirajo zgodovinskemu, jezikovno, politično, gospodarsko in kulturno privilegiranimu položaju nemštva in s tem položajem vzročno zvezani germanizaciji. Z „Windische“ pa imenujejo vse druge nezavedne Slovence ali Slovence, ki so v taki zavisnosti od Nemcev, da morejo Nemci izvajati nanje pritisk. Tako že s tem imenom označujejo njihov dejanski, zgodovinsko-pogojeni, od Nemcev zavisni, podrejeni položaj. Ne da bi prirodno logično ločevali predvsem med zavednimi in nezavednimi Slovenci ter renegati, brez čuta za težki socialni položaj večine Slovencev, dajejo Slovincem, ki iz enega ali drugega vzroka ne nastopajo kot Slovenci celó posebno etnično ime. „Windische“ pomeni socialno plast, ki je rojena za hlapčevanje in gnojilo nemške rasti. Samo v zvezi s tem splošno so-

cialno diskriminirajočim pomenom imena „Windische“ in v zvezi z dejstvom, da se je že v prvi polovici XIX. stoletja pri zavednih Slovencih utrdilo prepričanje, da smejo biti imenovani v nemškem jeziku le z imenom „Slovenen“, je razumljiv silovit protest zavednih koroških Slovencev proti sicer stoletnemu nemškemu poznamenovanju z nazivom „Windische“. V glavnem se more reči, da je tisti Slovenec, ki danes na Koroškem brez vsakega občutka nezadovoljstva prenese naziv „Windischer“, otopel za pravičnost in svojo čast. Če se pri tem sklicuje celo na socializem, mu je socializem pač samo kruhoborstvo. Tudi tisti Nemci, ki tega naziva ne uporabljajo več z izrečno žaljivim namenom — in takih je danes večina — kažejo z njegovo uporabo nerazumevanje za zgodovinski razvoj, ki je nekdanjo splošno nemško označbo za Slovence, t. j. „Windische“, nadomestil s „Slovenen“. Ker je v predstavi teh ljudi „Windischer“ tisti ponižni Slovenec, ki se brez lastne volje da gnosti od nemško-nacionalne družbe in ki ne kali „deželnega miru“ še s kakimi zahtevami za zavarovanje svojega jezikovnega, narodnega obstoja, ker prihaja to do izraza v vsem njihovem občevanju s Slovenci, žalijo zavednega Slovenca s tem nazivom tudi, če tega ne nameravajo. Tako pač je, do tega je privedel zgodovinski razvoj, ki je bil na Koroškem vedno pod močnim vplivom nemško-nacionalističnih šovinstov in njihovega visokostnega gledanja na koroške Slovence.

Toliko o postanku žaljivosti imena „Windische“.

b) Pa tudi postanek teorije, da so „Windische“ po svoji jezikovni, etnični pripadnosti nekaj drugega kakor Slovenci, spada, kakor rečeno, šele v to razdobje. Do druge polovice XIX. stoletja ni nobenemu Nemcu prišlo na misel, da bi kaj takega trdil.

Zanimivo pa je, da se uradna Avstrija, Dunaj, v odporu proti slovenskim zahtevam viudišarske teorije ni posluževala, od vsega početka ne. Izjave nekaterih avstrijskih prosvetnih ministrov so pod vplivom nemških nacionalistov na slovenskem ozemlju hotele sicer razlikovati med „vindišarskim“ dialektom in slovenskim knjižnim jezikom, a so jih slovenski zastopniki vedno uspešno zavračali. Že

3) „Gehört muß also ich als Kind slowenische Lieder haben, gesungen habe ich keines und es ist mir heute, als hätte ich in meinem Leben etwas versäumt. Ich bin durch eigene Irrtümer, die freilich auch von falschen Propheten stammten, und fremde Schuld überhaupt, der zweiten, der anderen, nicht weniger schönen Seele meiner Heimat entfremdet worden, es wurde mir ein ganzes junges Leben lang von dem Zeitgeist eingeredet, und ich habe mir — Gott sei es geklagt! — es auch einreden lassen, daß die slowenische Sprache nur mehr ein minderes Gastrecht bei uns im Lande habe, daß sie verhalten sei, an dem Tische der Herren zu schweigen und sich mit freiwillig gependeter Liebe von getreuen Anhängern zu bescheiden.“ (Perkonig, „Im Morgenlicht“, str. 66).

črkopisna pravda v 20ih in 30ih letih XIX. stoletja je bila za slovenske jezikovne kulturne zedinjevalne težnje zmagovito zaključena šele z avstrijskima uradnima odlokoma (leta 1833 in 1838), da se morata na vsem slovenskem ozemlju v šolskem pouku dajncica in metelčica umakniti gajici. 4. marca 1849 pa je kot eden glavnih sadov revolucionarnega leta 1848 izšla uredba, ki ustanavlja tudi „slovenski Državni zakonik, s čimer je vlada prvič tako rekoč uradno sankcionirala izraz ‚slovenski jezik‘ (slovenische Sprache) in zavrgla druge lokalne nazive“ (dr. Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev I. del, str. 65). Celo Bachov germanizatorični absolutizem je obdržal to uredbo. Od tega časa dalje pa je uporabljala uradna Avstrija v zakonih in upravnih aktih vedno samo ime „Slovenec“, „Slovene“. Avstrijske uradne publikacije ljudskih štetij, ki so se vršila v smislu zakona o ljudskem štetju z dne 29. III. 1869 (RGBl. 67) so poznale tako za časa monarhije kakor prve avstrijske republike na Koroškem in na vsem slovenskem ozemlju poleg Nemcev (oz. Italijanov) le Slovence, poleg nemškega le slovenski jezik. O kakih vindišarjih — „Windische“, „windische Sprache“ ni ne duha ne sluha.

Vindišarska teorija je plod nacionalnih razmer na Koroškem in Štajerskem, posebno na Koroškem, kjer so bili Slovenci stalno v številčno neugodnem razmerju do Nemcev, bili zaradi tega v vseh upravnih področjih, ki so spadala v samoupravni delokrog dežel — kakor na pr. osnovno ljudsko šolstvo — stalno preglasovani ter so tudi sicer stali izredno šovinističnemu sovražniku nasproti. V zaostreni borbi za kulturno, gospodarsko in politično osamosvojitvev slovenskega naroda v zadnjih desetletjih XIX. in v prvih desetletjih XX. stoletja naj bi služila vindišarska teorija kot sredstvo za razkrajanje slovenskih vrst in kot stvarno utemeljevanje za vzdrževanje kar mogoče veliko Slovencev, posebno koroških in štajerskih, v dosedanem položaju varuštva, izkoriščanja in germanizacije.

Pripravljati se je začela ta teorija s trditvijo nemških nacionalistov, da se slovenska narečja močno razlikujejo od knjižne slovenščine, da je knjižna slovenščina nova tvorba, težko ra-

zumljiva in težko priučljiva in da pravzaprav ne bodo imeli slovenski otroci od učenja knjižne slovenščine nobene koristi. Naj se raje uče jezika velikega nemškega naroda, ker bodo imeli od tega več koristi kakor od slovenščine. In podobno. To je ugovor, ki so se ga nemški nacionalisti in njihovi zastopniki na upravnih mestih v Avstriji nekaj časa splošno posluževali proti zahtevam slovenskih poslancev za uvedbo slovenskega pouka v šolah na slovenskem ozemlju, pa naj je bilo to na Koroškem ali drugod. Da so najbolj silovito podarjali razne razlike in težave prav tisti, ki niso znali ne govoriti ne pisati slovensko, to spada k moralni in intelektualni karakteristiki nemško-avstrijskih in še prav posebno koroških nacionalistov (prim. na pr. odgovor slovenskega poslanca Franja Šukljeta koroškemu poslancu Dumreicherju v dunajskem parlamentu 26. marca 1889 v „Iz mojih spominov“, I. del, str. 201). Ko je leta 1888. v proračunski debati v avstrijski gospodski zbornici neki kranjski veleposestnik razkladal to modrost, ga je slavist evropskega slovesa Franc Miklošič takole zavrnil: „Vprašanje razlike med kranjščino in slovenščino je nekako enako vprašanju, ki bi ga mogli postaviti glede razlike med švabskim narečjem in visoko nemščino. Gospodje bodo dopustili, da o tem dalje ne govorim“⁴⁾ (pravtam, str. 202). Glede razlik med slovenskimi narečji na Kranjskem ter knjižno slovenščino so sovražniki slovenske šole polagoma sicer utihnili, na Koroškem pa se je trditvev o razlikah med koroškimi slovenskimi narečji in knjižno slovenščino za utemeljitev, da naj bi se koroški Slovenci učili v šolah raje nemščine kakor slovenščine, trmasto vzdrževala in stalno ponavljala ter jo še danes ponavljajo.

Odvišno bi bilo kaj več opozarjati še na velike razlike med posameznimi dialekti nemške ali druge jezikovne skupine in knjižnimi jeziki teh skupin, ker je to splošen zakonit pojav in

⁴⁾ „Die Frage des Unterschiedes zwischen Krainisch und Slowenisch ist ungefähr gleich der Frage, die auftreten könnte, über den Unterschied zwischen Schwäbisch und Hochdeutsch. Darüber Reden zu halten, werden mir die Herren wohl erlassen.“ (Franc Miklošič).

so ponekod, da, prav v nemški jezikovni skupini, te razlike še precej večje kakor so med dialekti slovenske jezikovne skupine in slovenskim knjižnim jezikom. Storili bomo to v drugi zvezi spodaj le toliko, kolikor je to potrebno za dokaz, da so nemški nacionalisti na te pojave vedno gledali s svojega političnega, Slovencem sovražnega, imperialističnega gledišča.

Tako se je po stvarno nesmiselni, z odkritim germanizatoričnim namenom poudarjani trditvi, da se slovenska jezikovna narečja razlikujejo od knjižne slovenščine, najprvo z ozikom na vse slovensko ozemlje, nato pa le še z omejitvijo na Koroško (in deloma na Štajersko), pripravljala vindišarska teorija v tem smislu, da so na Koroškem neki „vindišarji“ — „Windische“, ki so po svoji jezikovni, etnični pripadnosti nekaj drugega kakor Slovenci. Prvi jo je v tej obliki napisal neimenovani pisatelj, ki je v spisu „Die Wahrheit über Kärnten“ (Klagenfurt, 1914) odgovarjal piscem knjige „Aus dem Wilajet Kärnten“. V tretjem poglavju, pod naslovom „Die Kärntner Windischen“ govori o razlikah med koroškim „vindišarskim“ in kranjskim jezikom (zwischen der Kärntner windischen und der krai-nerischen Sprache) ter pravi: „Slovanščina se je na Koroškem pod skupnim vplivom raznih okoliščin, na katere se bomo še povmili, razvila v samostojen jezik, ki mu pripada posebno mesto prav tako kakor na pr. ladinščini v odnosu do italijanščine. Le pomanjkanju kulturne samostojnosti in majhnemu številu koroških vindišarjev je pripisati, če se njihov jezik ni razvil v literarni jezik“ (str. 52).⁵⁾ Bistvo te teorije je v poudarjanju, da tvorijo koroški Slovenci v celoti posebno slovansko jezikovno, etnično individualnost. V tej obliki jo ponav-

ljajo nemški šovinisti še danes, poleg še neke druge, o kateri pa bomo še govorili.

Da govori o razlikah med slovenskimi narečji na Koroškem in Kranjskem nemški nacionalist, ki slovenska narečja na Koroškem v najboljšem primeru pozna le zelo površno, kranjskih slovenskih narečij pa prav gotovo čisto nič, spada k znanim razvadam nemških nacionalistov, da govore z veliko gotovostjo o stvareh, na katere se nič ne razumejo.

Tudi sicer je namen čisto jasen. Zaradi nekaterih dialektičnih razlik, ki gotovo obstajajo, je treba koroške Slovence, „Windische“, kar odtrgati od slovenske jezikovne, kulturne skupnosti. Toda — kaj naj se potem s temi „vindišarji“ zgodi? Če so res samostojna jezikovna, narodnostna skupina, potem bi jim bilo pač treba ustvariti lasten knjižni jezik, v katerem bi napisali vsaj napotrebnejšo ljudsko, leposlovno in izobraževalno literaturo. Vsaj z drobci svoje literature bi se morala ta posebna jezikovna skupina manifestirati. To bi bil edini logični zaključek. V ničemer se ne vidi germanizatorična tendenca nemških nacionalistov tako jasno kakor v tem, kako se branijo tega zaključka. Jasno, ker bi bila to samo nova ovira za germanizacijo. Zato se nemško-nacionalistični pisatelj knjižice „Die Wahrheit über Kärnten“ zavaruje pred tem zaključkom s trditvijo, da je teh „vindišarjev“ kakor Ladincev pač premalo. Pri primeri z Ladinci, ki pa mimogrede rečeno, ne drži niti v principu (ker so Ladinci res samosvoja etnična, jezikovna skupina) in ne glede števila (ker je Ladincev dosti manj kakor koroških Slovencev) se ne bomo ustavljali, ker bomo v nadaljnjem videli, da se nemški nacionalisti, ki postavljajo vindišarsko teorijo, na pr. Wutte, znajo tudi z drugačnimi izgovori zavarovati pred takim zaključkom. Tudi pisatelj „Die Wahrheit über Kärnten“ se v nadaljnjem s tem vprašanjem ne ukvarja več, temveč dokazuje samo še prepletanost „vindišarskega“ jezika z nemškimi besedami, izumetničenost slovenskega knjižnega jezika in pač nujnost, da se „vindišarji“ nauče raje nemščine, ker jim je slovenski jezik, odkar ga čistijo raznih germanizmov, bolj tuj kakor nemščina. Po zgodovinskem razvoju so obsojeni za germanizacijo.

Med zadnjo vojno je dr. Eberhard Kranz-

⁵⁾ „Das Slawische in Kärnten ist unter dem Zusammenwirken verschiedener Umstände, auf die wir zurückkommen, zu einer eigenen Sprache geworden, der ebenso eine Sonderstellung zukommt, wie etwa dem Ladinischen im Verhältnis zum Italienischen. Nur dem Mangel an kultureller Selbständigkeit und der geringen Volkszahl der Kärntner Windischen ist es zuzuschreiben, wenn sich ihre Sprache nicht zu einer Literatursprache entwickelt hat.“

mayer, danes univ. prof. na Dunaju, napisal brošuro „Die deutschen Lehnwörter in der slowenischen Volkssprache“ (Laibach 1944). Napisal jo je z namenom, da kot jezikoslovec podpre in opraviči nacistično okupacijo in germanizacijo severne Slovenije. (Med našetimi deli Kranzmayerja v „Österreicher der Gegenwart“, Wien 1951, ta brošura ni omenjena. Ali se je K. danes sramuje?) K. pride do zaključka, da ima ljudska govornica koroških Slovencev, „vindišarska“ govornica, približno polovico nemških izposojenk (str. 25). Število izposojenk za Kranzmayerjem res ne morem šteti. Če pa upoštevam namen, za katerega je K. brošuro napisal, morem, mislim, reči, da je v tej trditvi dokaj pretiravanja. Razen tega ni treba biti jezikoslovec, da veš, da je dokazovanje, da se je neki dialekt izločil iz jezikovne skupine, v katero je doslej spadal, s številom izposojenk, ki jih je prevzel iz drugega jezika, zelo problematično. Saj gre pri takih izposojenkah dejansko samo za besedne osnove, dočim po oblikoslovju, besedotvorju, predponah, obrazilih spadajo te izposojenke v jezikovno skupino, ki ji ta dialekt pripada, tembolj, čimbolj je jezik, iz katerega so izposojenke prevzete, po strukturi tuj jeziku, ki je te izposojenke prevzel. Nemščina ima zelo veliko izposojenk iz raznih jezikov. O romunščini pravijo, da ima dobro tretjino slovanskih izposojenk. Alzaščina ima mnogo izposojenk iz francoščine. Kranzmayer si je delo olajšal še s tem, da je nalovil te izposojenke po vsem ozemlju, jih nato seštel in pripisal celi slovenski Koroški, ko je prav gotovo res le to, da je v ljudski govornici nekaterih predelov več, drugih predelov pa manj teh izposojenk, da so ponekod ene, drugod pa druge izposojenke. Kljub tem in še drugim, iz prevelike germanizatorične vneme zagrešenim zaletelostim, pa človeka na mestu, ko K. iz vsega doslej povedanega izvaja neke zaključke, preseneti sledeča ugotovitev: „Mera prepletenosti slovenščine z nemščino je s temi tvorbami dosegla tako visoko stopnjo, da je mogoče že govoriti o neke vrste (!) slovensko-nemškem mešanem jeziku, čeprav spadajo k pravi jezikovni mešavini še nadaljnji znaki, ki pa vindišarskemu jeziku še niso lastni“ (podčrtal U.). Če natančno analiziramo to sicer precej

nejasno ugotovitev, ne pomeni to nič drugega, kakor da je „vindišarski“ jezik vendar še slovenski. Manjka mu še nekaj znakov, ki bi mu dajali značaj novega mešanega jezika (kakor je na pr. jiddisch). To mora torej priznati celo jezikoslovec, ki je šel pisat brošuro, da opraviči germanizacijo severnih Slovencev med sedanjo vojno. Zaradi nekih dialektičnih razlik, priznamo da celo precej številnih nemških besednih osnov, naj se torej ti slovanski „vindišarji“ — slovanstvo jim pisatelj „Die Wahrheit über Kärnten“ le priznava — odločijo proti slovenščini in prevzamejo nemški jezik, ki je po svojih besednih osnovah in celotni jezikovni strukturi kateremukoli slovanskemu jeziku bolj tuj, kakor so si tuji kerkoli slovanski jeziki med seboj še danes. To je logika germanizatorja.

Kakšne pa so jezikovne razmere v nemškem svetu?

V razpravi „Der Kärntner Dialekt“ (Kärntner Almanach 1948, str. 200—213) dokazuje Kranzmayer, kako se koroški nemški dialekt razlikuje od sosednih nemških dialektov na Štajerskem, Salzburškem in Tirolskem. Obenem prikazuje, kako se koroški nemški dialekt razlikuje od knjižne nemščine. Ko našteva posamezne besede in stavke, jim v oklepaju vedno pristavlja tudi knjižni izraz, na pr. Fichtach (Schürze), Wiacht (Wirt) itd. To je gotovo potrebno. Verjetno, da bi izvenkoroški Nemec teh dialektičnih posebnosti ne razumel.

Po hudi debati je končno letos izšel že dolgo napovedovani „Avstrijski besednjak“ (Österreichisches Wörterbuch). „Arbeiter Zeitung“ je prinesla recenzijo. Spominja pri tem na predhodnika, berlinskega pisatelja Nicolaita, ki je že za časa Franca Jožefa napisal „Versuch eines österreichischen Idiotikons oder Verzeichnis österreichischer Provinzialwörter“ ter pravi: „Ta (seznam besed) je hotel onim, ki potujejo po Avstriji, olajšati sporazumevanje

9) „Das Maß der deutschen Durchdringung hat mit diesen Bildungen einen so hohen Grad erreicht, daß man bereits von einer Art slowenisch-deutscher Mischsprache reden darf, wenn auch zur Sprachvermischung als solcher noch weitere Merkmale gehören, die dem Windischen noch nicht eigen sind.“ (str. 23).

z domačim prebivalstvom, kajti, tako piše Nicolai, redko govore Avstrijci, celo učenjaki in dobro izobraženi ljudje, dobro visoko nemščino. Dunajčani govore zelo hitro in nekoliko grgrajoče, v zelo visokem in vreščečem tonu. To in številni provincializmi delajo jezik Avstrijcev za tujce zelo nerazumljiv, medtem ko nižji dunajski sloji tujce, ki dobro govore visoko nemščino, zopet skoro prav nič ne razumejo.“⁷⁾ To so nedvomno zelo zanimive ugotovitve, zanimiv pojav je ta „Österreichisches Wörterbuch“.

Ko sem lansko leto avgusta meseca v „Slovenskem poročevalcu“ pisal med drugim tudi o avstrijskem ljudskem štetju junija 1951 ter iz znanstvenih razlogov ugovarjal, da so šteli ljudi tudi po „vindiškem“ občevalnem jeziku, mi je Nemeč iz Vzhodne Prusije g. Bruno Polt, ki je zašel v jugoslovansko ujetništvo, a se je sedaj v Jugoslaviji udomačil, pisal pismo. Kot inteligent, ki se je, kakor v uvodu pravi, mnogo ukvarjal z manjšinskimi vprašanji in še danes pozorno zasleduje razvoj te problematike, ostro obsoja vindiškarsko teorijo in opozarja na jezikovne razmere v Nemčiji. Med drugim pravi tudi, da se morajo nemška sodišča mnogokrat posluževati pri zasliševanju prič, ki govore svoj dialekt, sodnih tolmačev.⁸⁾ To, da se morajo nemška sodišča po-

služevati tolmačev, da sodni uradniki razumejo priče, ki govore drug dialekt kakor oni oziroma ker priče ne razumejo njihove šolske nemščine, je precej huda zadeva. In to je med ljudmi iste jezikovne skupine.

Mislimo pa, da je ureditev teh jezikovnih težav, te pomanjkljive notranje jezikovne povezanosti v nemškem svetu, njihova stvar, ki nas dalje ne briga. Navajamo te zanimivosti le zaradi tega, ker nasprotno temu Nemci ne prestando stikajo za takimi razlikami v slovenskem svetu, ugotavljajo in dela različne

---

wenen, wenn man bei der heutigen Volkszählung in Kärnten wieder mit dem alten Trick operierte, indem man künstlich zwei Umgangssprachen für die Slowenen konstruierte: Slowenisch und „Windisch“. Schämt sich denn die Regierung in Wien nicht, daß sie so etwas zuläßt, entblöden sich die „Salzburger Nachrichten“ nicht, wenn sie die Existenz eines slowenischen Volkes in Kärnten überhaupt negieren? Sprechen denn nicht auch die Deutschen in Tirol tirolerisch, in Kärnten kärntnerisch, in Steiermark steirisch, im Burgenland heinzisch? Und doch wird es keinem vernünftigen Menschen einfallen, daraus verschiedene Umgangssprachen oder gar Nationalitäten zu konstruieren, sondern alle sprechen doch nur deutsch und sind Deutsche bzw. Deutschösterreicher. Auch in Deutschland gibt es verschiedene Mundarten oder Dialekte, so Bayrisch, Schwäbisch, Fränkisch, Hessisch, Westfälisch, Niederfränkisch, Friesisch, Thüringisch, Obersächsisch, Mecklenburgisch, Märkisch, Holsteinisch, Oberpfälzisch, Pommerisch, Preußisch, Hochpreußisch, Ostfriesisch, Strelizisch, Lippisch und noch welche Unterdialekte. Es ist nicht einmal, sondern öfters vorgekommen, daß man bei Zeugenverhören Gerichtsdolmetscher heranziehen mußte, wenn ein Zeuge mit fremdem deutschen Dialekt zu verhören war. Und doch sprechen alle diese Leute deutsch und sind Deutsche. Wenn man also in Kärnten Slowenen und „Windische“ unterscheidet, so ist das ein Zeichen von Dummheit, gepaart mit Bosheit und gleichzeitig eine Diskriminierung und Verhöhnung des slowenischen Volkes in seiner Gesamtheit. Ihre Regierung müßte daher gegen ein solches Vorgehen schärfsten Protest erheben, sowohl bei der österreichischen Regierung als auch bei der OVN, denn im Wesen muß man solche Methoden als Genozid qualifizieren. Man verfolgt damit doch nur das eine Ziel, nämlich ein einheitliches Minderheitsvolk in zwei verschiedene Volksgruppen zu zerreißen, um sie dann um so leichter entnationalisieren zu können.“

7) „Es (dieses Wörterverzeichnis) sollte Österreichischen die Verständigung mit der einheimischen Bevölkerung erleichtern, „denn“, so schreibt Nicolai, „selten sprechen Österreicher, selbst Gelehrte und Leute von guter Erziehung, gut hochdeutsch. Die Wiener sprechen sehr schnell und etwas gurgelnd in einem sehr hohen und kreischenden Ton; das und die vielen Provinzialismen machen die Sprache der Österreicher für den Fremden sehr unverständlich, während wiederum die unteren Stände in Wien Fremde, die gut hochdeutsch sprechen, fast gar nicht verstehen.“ („A. Z.“, 10. februarja 1952).

8) „Gleichberechtigung aller Völker, ohne Rücksicht auf deren Größe und wirtschaftliches Potenzial. Auch das wird ein wichtiger Beitrag zum Frieden sein. Oder wollen die österreichischen Chauvinisten lieber noch einen Krieg als Frieden? Ist es nach all dem Gesagten nicht ein plummes Manöver, gleichzeitig aber auch eine Diskriminierung und Verhöhnung aller Slo-

zaključke o notranji povezanosti posameznih slovanskih jezikovnih skupin, narodov, in kujejo razne teorije. Razni nemški inštituti in univerzitetne stolice so svoj študij slovanskega sveta usmerjali predvsem v to, kako najti neke razlike, slabotna, ranljiva mesta, ki bi jih mogli potem izrabiti za gospodovalne ali osvajalne namene. Spominjam samo na Südostdeutsches Institut v Gradcu, na graško univerzo, na Institut für Kärntner Landesforschung, Institut für Grenz- und Auslandsstudien zu Berlin-Steglitz. Agresivne sile nemškega in avstrijskega sveta so nasproti slovenskemu svetu stalno porajale take teorije. Tako so se zažirali v slovanski svet. Med zadnjo vojno so razen s teorijo „deutscher Kulturboden“ prav z vindišarsko teorijo utemeljevali nasilno germanizacijo v okupiranem delu severne Slovenije (Carstanjen, ki se sklicuje pri tem na Wutteja, Ibler, Klebel, Maier-Kaibitsch, Kranzmayer in drugi). Kjer to morejo, nadaljujejo še danes. Danes morejo to samo še na Koroškem — in nadaljujejo (Steinacher, Karisch, Scheichelbauer, Schneefuss, Miltschinsky, Oberleitner in njihova politična družba). Pa se čudijo, so ogorčeni, če smo pozorni in iz tega izvajamo določene zaključke.

Z nekaterimi svojimi dejanji pa nemško-avstrijski nacionalisti tudi sami dokazujejo, da imajo „vindišarje“ v jezikovnem pogledu za Slovence. Ker nimajo ti „vindišarji“ niti zarodka neke svoje literature — Ladinci jo imajo nekaj, da ne govorim o švicarskih Retoromanih — zato se nemški nacionalisti obračajo nanje ali v jeziku, ki se ga ti „vindišarji“ uče v šoli, torej v nemščini, ali pa v njihovem jeziku. V njihovem jeziku se obračajo nanje najraje v kakih kritičnih situacijah. Uporabljajo pa pri tem „novo slovenščino“, knjižno slovenščino. Že Grafenauer se je norčeval, ker so v njegovem času pri raznih volitvah znali nemški nacionalisti kar naenkrat tudi „novo slovenščino“ in so v slovenskem knjižnem jeziku (rekli bomo kratko: v slovenščini) sestavljali razne lepake in letake (prim. Aus dem Wilajet Kärnten, str. 35). Velik del nemškega plebiscitnega propagandnega gradiva je sestavljen v slovenščini, izdajali so v tem času tudi tednik „Ko-

roško Korošcem“, pisan izključno v slovenščini. Po plebiscitu so do leta 1934 izdajali „Koroško domovino — (Kärntner Heimat)“, pisano v nemščini in slovenščini. Po tej vojni pa je organizacija „vindišarjev“, Steinacherjev „Bund der heimattreuen Südkärntner“ izdajala list „Unsere Heimat“, ki je bil pisan deloma v nemščini deloma v slovenščini. Niti najmanjšega poizkusa ni bilo nikdar, da bi ustvarili „vindišarji“ svoj poseben literarni jezik, umevno, ker ga ne morejo ustvariti, ker more biti literarni jezik „vindišarjev“ le slovenščina.

Kolikor so med koroškimi in drugimi Slovenci kake jezikovne razlike, so te razlike nastale oziroma morale nastati v veliki meri zaradi šolskih razmer na Koroškem. Koroški Slovenci še nikdar niso imeli svojih šol. Imeli pa jih niso, ker je to znala nemško-nacionalistična družba vedno preprečiti, saj je imela v deželi vso oblast. Posluževala pa se je tudi socialnega strahovanja ali zvodniškega prigovarjanja, češ da koroški Slovenec svoj jezik tako že od doma zna in naj se zato v šoli uči raje nemščine. Socialno zaostalost dela koroških Slovencev in v tej socialni zaostalosti nastalo brezčutnost za kulturno rast s svojih prirodnih jezikovnih osnov so izrabljali nemško-nacionalistični mogotci in zlasti nemško-nacionalistično učiteljstvo za germanizacijo. Toda tudi tako pregovarjanje je nasilje, kajti vse je nasilje, kar nekomu storiš, sebi pa bi ne dopustil storiti. Tako je mogoče, da so se jezikovne razlike med koroškimi in ostalimi Slovenci povečale, toda to še vedno niso vrstne, strukturne jezikovne razlike — razen seveda, če gre za ponemčene Slovence — temveč le za razlike v stopnji jezikovne izoblikovanosti. Če bi imeli koroški Slovenci šole, kakor bi jih po vsej pravici morali imeti, bi se po knjižni slovenščini, ki bi se je učil v tej šoli, razlike dokaj zmanjšale in bi to vplivalo tudi na ljudsko govorico.

S tem smo obdelali vindišarsko teorijo v obliki, ki išče razlike med Slovenci in „vindišarji“ v jeziku ter zajema vse koroške Slovence in jih v tej celoti postavlja kot „vindišarje“ v nasprotje do drugih Slovencev. Če bi imela vindišarska teorija kako stvarno utemeljitev, bi jo res mogla imeti le v tej obliki. Le

v tej obliki bi opravičevala posebno poznamenovanje jezika in etničnega imena koroških Slovencev.

Ker pa temu ni tako, ker ni nobene stvarne, jezikovne in druge utemeljenosti za tako teorijo, je zadeva za vse te vindišarske teoretikarje še mnogo hujša. Na kaj poleg jezika pri

tem še mislim, sem sicer tudi nakazal že spredaj, posebno, ko sem govoril o postanku žaljivosti izraza „Windischer“, o socialno-diskriminacijskem pomenu tega naziva. Še bolj jasno pa bo med drugim pokazala to natančnejša analiza Wuttejeve vindišarske teorije.

(Se nadaljuje).

FRAN ELLER:

Jezero

Pod sivim gorovjem osojno
leži zelena jezerna plan,
zajeta globoko v mir.

Pripoje veter in, mimo gnan
z grebenov sneženih v zlati dan,
gre pot svoj brez domovanja.

Leži na šir,
molči zelena jezerna plan
ko staro bojišče pokojno.

Ravan se je razvalovila,
kipi ob gomili gomila . . .
in tisoč pesmi tam zabljenih sanja.

ALBERT SIČ

Narodne noše koroških in prekmurskih Slovencev

Koroški rojaki so pred drugo svetovno vojno nameravali izdati „Spominsko knjigo“. Med drugimi so naprosili tudi prof. Alberta Sič-a, ki je tedaj živel v Ljubljani, za prispevek. Albert Sič je bil za lani umrlim univ. prof. dr. Matijo Murkom najstarejši slovenski etnograf.

Sič se je rad odzval prošnji redakcijskega odbora, kateremu je 19. decembra 1938 izročil spis „Narodne noše koroških in prekmurskih Slovencev — Razni narodni običaji na Koroškem“.

Izdajo „Spominske knjige“ je preprečil izbruh II. svetovne vojne. Mnogo za to knjigo namenjenih rokopisov se je med vojno zgubilo. Med drugimi rokopisi pa je ostala ohranjena razprava prof. Alberta Siča pod uvodom navedenim naslovom, ki doslej še ni bila objavljena.

Na tem mestu podajamo nekaj podatkov iz življenja Alberta Siča. Bil je zaslužen slovenski etnograf.¹⁾ Rodil se je 22. februarja 1865 v Ljubljani. Njegovega očeta Martina Siča je zanesla vojaška služba iz Podkarpatske Rusije v Ljubljano, kjer se je oče poročil s Frančiško Susteršič, hčerko učitelja. Albert Sič je poučeval na višji dekliški šoli oziroma na liceju in pozneje na ženski realni gimnaziji in trgovskem tečaju pri Višji dekliški šoli v Ljubljani. Dne 10. januarja 1935 je v 70. letu starosti stopil v pokoj. Umrl je 30. julija 1949 v Ljubljani.

Albert Sič je v dobi od leta 1911 do 1925 napisal več učnih knjig za trgovsko šolstvo. V času od 1918 do 1928 pa je napisal in izdal naslednja dela iz etnografskega področja.

„Narodne vezenine na Kranjskem I—IV 1918/1919“. Delo obsega 22 zvezkov.

„Narodni okraski na prihih in kožuhih“ 1921.

„Narodni okraski na orodju in pohištvu“ 1923.
„Kmečka hiša na Gorenjskem in kmečka soba na Gorenjskem“ 1923.

„Kmečke hiše in njih oprava na Gorenjskem“ 1924.

„Zlate avbe, zbirka avbnih čel“ v „Ženskem svetu“ v letih 1927/28.

Leta 1919 je Sič izdal knjigo „o slovenskih narodnih nošah“; v njej opisuje slovensko moško in žensko ljudsko nošo v 19. stoletju, med drugim tudi koroško-ziljsko in prekmursko. Leta 1927. je izšla II. izpopolnjena izdaja te knjige na 57 straneh z naslovom „Slovenske narodne noše“. Pri tej izdaji je sodeloval akademski slikar Maksim Gaspari z 8 slikami slovenskih ljudskih noš, med katerimi so koroška ziljska in prekmurske narodne noše.

Z letom 1927/28 je v glavnem zaključeno udejstvovanje Alberta Siča na etnografskem področju, piše Boris Orel v citirani razpravi, v kateri je ocenil življenjsko delo Alberta Siča. Orel končuje: „Slovenski etnografi cenimo delo prof. Alberta Siča, zlasti pa nam bo vedno vzor njegova ljubezen do ljudskega izročila.“

Pričujočo razpravo je Sič napisal v letih 1937/38, iko so bile priprave za izdajo spominske knjige koroških borcev. Prvi del, v katerem obravnava ljudske noše na Koroškem in v Prekmurju, je smatrati za tretjo izpopolnjeno izdajo IV. in V. poglavja v njegovi leta 1927 objavljeni knjigi „Slovenske narodne noše“:

4. Prekmurje,

5. Koroški Slovenci.

Na novo pa je k temu dodal še „Razni narodni običaji na Koroškem“.

Objavljamo to razpravo Alberta Siča, ki jo je napisal pred 13. leti, ker izpopolnjuje sliko njegovega življenjskega dela, hkrati pa dokazuje Sičevo ljubezen do koroškega slovenskega ljudstva, saj se je z velikim veseljem odzval vabilu za sodelovanje pri izdaji spominske knjige. Vzlic poteka časa je vsebina razprave aktualna. —er.

¹⁾ Te osebne in naslednje podatke o Sičevih delih sem posnel iz razprave Borisa Orla: „Albert Sič — njegovo življenje in delo“, ki je objavljeno v „Slovenskem etnografu“ III—IV, ki ga je izdal Etnografski muzej v Ljubljani 1951.

Narodne noše koroških in prekmurskih Slovencev²⁾

Po vseh krajih, kjer so bivali, so imeli Slovenci svoje posebnosti glede narodnih noš in običajev, kar oboje je bilo v različnih krajih tudi različno. Žal pa vse to že dolgo časa močno popušča. Narodni običaji se čedalje bolj opuščajo, narodno nošo pa je pregnala tuja moda. Vendar pa moremo z veseljem

ugotavljati, da je zadobila narodna noša prav sedaj nek poseben vzvišen pomen, zakaj oblačijo si jo naše ženske in moški le o posebnih slavnostnih prilikah, ko je treba, da dobi dotično slavlje prav poseben naroden poudarek in naroden sijaj.

Noše koroških Slovencev

NOŠA SLOVENSКИH ZILJANOV

Tudi na Koroškem je bila po kmetih narodna noša v posamičnih krajih dokaj različna. Najoriginalnejša je bila pač narodna noša Ziljanov.

Ziljanke so si spletale lase v dolge kite, ki so si jih zadaj zvile v klobčič, dekleta pa so nosile proste lase, prepletene s pisanimi trakovi.

Pri posebnih svečanostih so si dale na glavo pečo, ki pa je bila posebne vrste avba, napravljena iz širokih čipk in okrašena z zlatim brokatom. Navadno so nosile na glavi svilen robec.

Dekleta so nosile pod avbo črn, baržunast trak (pintel), ki pa ga žene niso več nosile.

Srajčnik (ošpetelj) je bil snežno bel, imel je široke rokave in dolge zapestnike, obrobljene s čipkami. Na prsih je bil srajčnik gosto naguban, krog vratu pa je imel nazaj pripognjen, tudi gosto naguban širok vratnik, ki je segel do konca ram, spredaj pa precej globoko na prsa. Okrog vratu so nosile barvane koralde.

Moderc je bil pisan in prišit h krilu.

Čez prsa so nosile v tri vogale zganeno, svileno, rožasto ruto; dva vogala sta bila pritrjena ob pasu, tretjega pa so potegnile čez prsa navzgor in ga pod vratom z iglo pritržile na srajčnik.

Krilo je bilo rožasto ali sploh iz blaga živih barv. Nabrano je bilo v goste gube, spodaj pa često obrobljeno s širokim, zelenim

trakom. Bilo je tako kratko, da je segalo le do kolen in da so se videle podveze, navadno rdeče. Spodnja krila so lepo vezena in so bila vidna izpod zgornjega. — Pri hoji so prijetno šumela.

Predpasnik je bil širok, tudi gosto naguban ter tako dolg kot zgornje krilo; bil je črn, moder, pa tudi drugobarven.

Prepasane so bile Ziljanke s pasom iz črnega usnja, ki je bil bogato okrašen z medenimi žeblički ali vezen z nitjo ali pa z ozkimi podolžnimi narezki iz gosjih tuljcev. Daljši konec je visel ob predpasniku do konca kril.

Nogavice so bile bele, umetniško pletene, navadno na buclje.

Čevlji so bili nizki, rdeče obrobljeni in zadrgnjeni z modrimi trakovi; nosile pa so tudi visoke čevlje. Pete so bile široke.

Moški so se pokrivali s črnimi klobuki iz raskave klobučevine, krajevci so bili široki, za trakom, navadno zadaj, pa so klobuk krasiли krivci od divjega petelina in šopek cvetlic. Pod klobukom so nosili pisano, svileno čepico z dolgim čopom, ki jim je visel preko rame ali pa po hrbtu.

Srajca je bila iz domačega platna, z mehkim položenim vratnikom. Pod vratnikom so imeli zavezano svileno pisano ruto.

Telovnik, baržunast, pisan ali rdeč je imel gosto našite kroglikaste srebrne ali cinaste gumbе.

Pod telovnikom so imeli baržunaste, lepo vezene naramnice.

Hlače so bile irhaste, kratke, pod kolonom zvezane, ob stranskih stikih so bile okrašene z lepimi svilenimi šivi. — V starejši dobi so bili prepasani z rdečim pasom.

Jopič (janka) je bil kratek, temno zelen

²⁾ Po prof. dr. M. Potočniku: Vojvodina Koroška, Hugo Moro: „Das Gailtal“ ter A. A. Schmidt: „Vaterländisches“ v „Ilyrisches Blatt“, 1843. Glej Albert Sič: „Slovenske narodne noše“ — „Koroški Slovenci“, stran 31 i. dr.

ali črn ter rdeče podložen; gumbi so bili veliki, kovinasti.

Pozimi so nosili kožo h e.

Pri posebnih svečanostnih prilikah so Ziljani nosili bele volnene nogavice, sicer pa modre. Ob takih prilikah in ob praznikih so si obuli nizke čevlje s pentljo in zaponko, ali pa čišme. Nosili so pa tudi nad kolena visoke škornje.

V enem uhlju so imeli zlat u h a n.

NOŠA OKROG BAČ IN V ROŽU

Ženske so imele lase počesane na prečo, kite zvite v zvitek, pripet z glavnikom. Čez temen so si privezovale črn baržunast trak. Pokrivale so se s črno a v b o, ki je imela zadaj všit z zlatom vezen del — „zadnjek“.

Srajca je bila lepo bela, poletis kratkimi, pozimi z dolgimi rokavi. Pod vratom so si jo zapenjale z gumbom. Rokavi so bili na rami nabrani, zapestniki pa so imeli prišite bele čipke.

Čez prsa so si privezovale svileno, rožasto ruto.

Modere je bil prišit h krilu — janki, ki je bilo iz navadnega raznobarvnega blaga, pa tudi svileno.

Predpasnik, črn, svilen, je bil obrobljen s čipkami; vogale so imeli ponekod okroglo obrezane. Zadaj je bila privezana pentlja z dolgima trakoma.

Obuvali so si šolne in tudi visoke čevlje. Nosile so zlate uhane, bile pa so tudi brez njih.

Po vrhu so si pozimi oblačile črne jope; rokavi so bili v sredi nad komolcem zadržani v gube (nabavdani).

MOSKI:

Klobuk je bil črn, okrašen z dvojnimi krivci, pod njim so nosili kapo.

Srajca iz belega platna je imela položen vratnik, pod njim pa je bila svilena ruta, pod vratom zavezana z vozlom. Konca rute sta bila preko ram potegnjena izpod žametastega telovnika.

Hlače so nosili irhaste, kratke.

Suknjič je bil iz temnega sukna, kratek.

Prekmurje³⁾

(prej ogrski Slovenci)

Žene so se pokrivalo z belo pečo. Lase so imele počesane na prečo, spletene v kite. Deklicam so visele kite po hrbtu navzdol; konce kit so si zavezovale z rdečo ali modro pentljo. Preko temena so si navezale črn baržunast trak, okrašen z raznobarvnimi steklenimi biseri.

Rokavci, so bili iz belega domačega platna, spredaj nabrani, pod vratom zapeti z zlato zaponko; rokavi so bili široki in v zapestju zadržani z rdečim trakom. Preko prs so nosile rožaste rute.

Modrc, prišit h krilu, je bil iz istega blaga kot krilo, pa tudi iz drugačnega; po šivih je bil pošit z drugobarvnimi trakovi.

Krilo je bilo iz finega volnenega blaga, široko, podolžno nagubano, rdeče barve in je segalo nad členke.

Predpasnik (pojasnik) črn, moder, precej dolg, je bil obšit s črnimi čipkami, zadaj je bila pentlja z dolgima trakoma.

Nogavice bele.

Obuvalo: škornji, v členkih nagubani v goste gube.

„Slovenski glasnik“ iz leta 1863 na strani 114 pod naslovom „Slovenci na Ogrskem“ poudarja: „Ženske so navajene nositi se kaj čisto, in osebe, v tem pogledu nemarne, karajo z vprašanjem: „Jeli-je pri vas voda pogo-rela?“

Moški so nosili na glavi črno suknjeno čepico z lepo zaponko ob strani, za njo je bil zataknjen šopek cvetic. Fantje pa so pozimi nosili tudi okrogel nizek klobuk.

Srajca: iz blaga belega domačega platna je imela položen vratnik in široke rokave, na prsih je bila nabrana v podolžne gube; oblačili so jo čez hlače. Čez srajco so se prepasali z usnatim pasom; za pas so utaknili

³⁾ Po opisu sestre Valburge iz ljubljanskega Marjanišča, ki je doma iz Beltincev pri Murski Soboti in opisu v „Sloven. Glasniku“ iz leta 1863.

usnjen mošnjiček, ki je bil okrašen z raznobarvnimi trakovi.

Hlačje (oblečene pod srajco): so bile zelo široke iz domačega platna; ob šivu na zunanji strani hlačnic so bili všiti modri ali rdeči prameni.

Telovnik: je bil baržunast, pa tudi suken, temnozelen ali črn z rožicami ali barva-

nimi pikicami; dvojna vrsta srebrnih gumbov.

Jopič je bil suknen, moder ali zelenkast, nosili so tudi daljši jopič „čoko“ in dolgo sukno, okoli Mure pa belo okrašeno sukno „kabanke“.

Obuvali so si do kolen visoke škornje, pri gležnjih nagubane, obuvali so si jih pod hlačnice. Poleti so nosili tudi čizme in opanke.

Razni narodni običaji na Koroškem

Iz raznih virov posnemamo, da so bili med Slovenci narodni običaji po vseh krajih skoro isti ali vsaj med seboj zelo podobni, tako torej tudi na Koroškem. Naj bodo omenjeni tu le važnejši. Pričnimo z Božičem. V kot sobe so postavili jaslice. Na sv. večer so pokadili vse prostore, stanovanjske in gospodarske ter jih poškopili z blagoslovljeno vodo, nato so mizo pogrnili z belim prtom, okrašenim z belo in rdečo pramenastimi čipkami, nanj pa položili hleb kruha („miznjak“). Vsa družina se je na sv. večer zbrala v sobi, kjer so si pripovedovali razne povesti, zlasti o strahovih, čarovnicah in dr. Vlivali so tudi svinec, dekleta pa so metala čez glavo svoje obuvalo; iz vsega tega so si prerokovali bodočnost. Verovali so tudi, da se na sv. večer med polnočnico pomenkuje med seboj živina po hlevih. Na dan sv. Štefana so v cerkvi blagoslovili vodo in sol, od česar je dobila nekaj tudi živina, da je bila obvarovana škodljivih čarovnij.

Na dan nedolžnih otročičev gredo otroci po hišah „šapati“ (tepežkati); za to dobe kruh, jabolka, orehe, pa tudi denar. V Ziljski dolini se pridružijo otrokom tudi fantje. — Na dan pred sv. Tremi kralji koledvajo otroci po hišah in so za to obdarjeni s pecivom in dr. Sploh je med Slovenci na Koroškem koledovanje otrok obče v navadi tudi na božični in na Silvestrov večer; mnenja so namreč, da prinašajo koledniki v hišo mnogo sreče, zato jih tudi povsod obdarijo. V ta namen so si iz ajdove moke napekli male stručke in hlebčke, ter jih pomazali z medom in potresli z makom.

Na pustni torek se fantje namaškaradijo, hodijo po vasi in uganjajo razne burke. Na ta dna pelje gospodar tudi svojo družino in služinčad v gostilno na ples, ki se ga morajo

udeležiti tudi stare ženice zato, da bo v jeseni repa bolj debela.

Na pepelnično sredo zavlečejo domači fantje, preoblečeni v ženske, panjač pred hišo onega dekleta, pri katerem se je možitev skrhal.

V Ziljski dolini posadijo na ta panjač slamanatega moža, ki ga po končani ceremoniji vržejo v vodo, panjač pa prodajo na „dražbi“, da dobe denar za pijačo. Dekletom ta običaj umljivo ni všeč.

Na velikonočno soboto neso ženske v cerkev k blagoslovu „kolač“, mesnino in pirhe. Ona ženska, ki se vrne od blagoslova prva domov, velja za „prvo in najboljšo delavko v kraju“.

V Podjuni in v Rožu obhajajo tudi sv. Jurija kot klicarja pomladi. V ta namen se zbero fantiči na bližnjem vaškem travniku, povijejo enega izmed sebe s slamo, ta naj predstavlja sv. Jurija, sami pa se opremijo s kravjimi zvonci in rogovi ter se podajo z velikim hruščem zvonkljaje in trobentaje v vas. Tu zapojo pred vsako hišo pesem o sv. Juriju in prejmejo za to razne jestvine. (V Beli krajini na bivšem Kranjskem sliči temu običaju „Zeleni Jurij“).

O Binkoštih natikajo na okna brezove vejičice, na vrhovih bližnjih okoliških hribov pa postavijo pastirji „maje“ (visoke omajene smreke), ki jih potem ob raznih svojih igrach zažgejo. Take kresove („kres“) zažigajo po gorah tudi na kresni večer.

Sv. Miklavž pa je tudi na Koroškem od otrok težko pričakovani svetnik, četudi se boje grozečih parkeljnov, ki ga spremljajo.

Poleg navedenih pa imajo Slovenci na Koroškem še dosti drugih običajev, tako ob proščenju (žeganju), ob ženitovanjih, krstih i. dr.

Kako so Preporodovci leta 1914 proslavljali 500-letnico zadnjega ustoličenja koroških vojvodov

To razpravo je napisal Adolf Ponikvar, sedaj višji carinski inšpektor v Ljubljani, leta 1938 po svojih spominih za Koroški zbornik, ki so ga nameravali izdati koroški borci. Svetovni dogodki pa so izdajo preprečili. — Spis sam je še vedno aktualen, ker predstavlja dragoceno zgodovinsko gradivo in osvetljuje razmere, ki so vladale na Slovenskem pred prvo svetovno vojno.

Adolf Ponikvar, ki je rojen 14. januarja 1895 v sv. Vidu nad Cerknico, je pristopil k Preporodovcem kot sedmošolec I. državne gimnazije v Ljubljani v šolskem letu 1912/13. V odboru ljubljanske organizacije je prevzel vodstvo propagandno-predavateljskega odseka z nalogo, da ustanovi sestrške organizacije v Idriji, Kranju in Mariboru. To nalogo je tudi izvršil. Mariborsko organizacijo je vodil Maks Šnuderl, sedanjí dr. Maks Šnuderl, univerzitetni profesor v Ljubljani, organizacijo v Kranju pa Aton Gnidovec.

Ko se je približala 500-letnica ustoličenja koroških vojvod — kot zadnji se je pustil ustoličiti Ernest Železni dne 10. marca 1414 — so Preporodovci sklenili izdati propagandno brošuro „Klic od Gospe Svete“ (18. III. 1414 do 18. III. 1914). Izvedbo te izdaje so poverili Adolfu Ponikvarju. Slednji je izostal osem dni od šolskega pouka, da je zbral vse vire in v treh dneh napisal omenjeno brošuro. Izšla je leta 1914 v samozaložbi brez navedbe avtorja v 8° in je obsegala 30 strani. Naklada je znašala 2000. Tisk je preskrbel Ponikvar pri tiskarnarju Antonu Slatnarju v Kamniku, ki je brošuro hitro in po zmerjeni ceni tiskal. Ko je bilo nad 900 izvodov razpečanih, je državno pravdníštvo odredilo zaplenbo brošure in uvedlo sodno preiskavo proti velikemu številu aretiranih Preporodovcev. Ponikvar Adolf je bil od 30. junija do 24. decembra 1914 v preiskovalnem zaporu. Dne 26. septembra 1914 je državno pravdníštvo pri deželnem kot izjemnem sodišču v Ljubljani vložilo obtožnico zoper šest akademikov in 26 srednješolcev. Ponikvar in 22 njegovih tovaršev je bilo obtoženih, da so bili deloma ustanovitelji, nabiratelji in predstojniki tako imenovane „Organizacije jugoslovanskih srednješolcev“ — torej tajne družbe v Ljubljani v letih 1912, 1913 in 1914 in da so s tem zakrivali kaznivo dejanje zoper javni pokoj in red v smislu §§ 285, 286, 287, 288/2 in 289 avstrijskega kazenskega zakonika. Na sodni razpravi, ki se je vršila od 21. do 24. decembra 1914, je bil Poni-

kar obsojen na tri mesece strogega zapora. Njegova sreča je bila, da mu niso mogli dokazati, da je on spisal brošuro „Klic od Gospe Svete“. Kot založnik brošure je bil obsojen medicinec Matija Ambrožič, ki je prevzel krivdo nase, za avtorja pa ga niso mogli priznati, češ, da medicinec nima dovolj strokovnega znanja za pisanje zgodovinskih knjig.

Ker je bil Ponikvar, ko je bil aretirán, neposredno pred polaganjem mature, je poskušal po izpustu iz šestmesečnega zapora dobiti naknadno odobrenje, da položi maturo. Šolska oblast je njegovo prošnjo odbila. Šel je še osebno intervenirat k tedanjemu šefu deželnega šolskega sveta Kalteneggerju, kateri mu je kratko in jasno odgovoril: „Solche Individuen wie Sie und Lovšin braucht Oesterreich nicht“. Odšel je nato na svoj dom k Sv. Vidu, kjer je našel očeta na smrtni postelji.

16. avgusta 1916 je bil mobiliziran v avstrijsko vojsko. Šele po končani vojni leta 1919 je položil maturo. Vstopil je v carinsko službo. Prvo službeno mesto mu je bilo v Prevaljah v Mežiški dolini, kjer je imel priložko spoznati koroške razmere in problem Slovenke Koroške po prvi svetovni vojni. Ob izbruhu druge svetovne vojne je služboval v Mariboru. Tam so ga nemške okupatorske oblasti aretirale, mu zaplenile vso premožno imovino in ga pregnale v Banja Luko, od koder se je preselil v Ljubljano.

Dokumentarno gradivo o preporodovskem pokretu je zbral prof. Ivan Janez Kolar in ga objavil leta 1930 v knjigi „Preporodovci 1912—1913“, ki jo je založila tiskarna Antona Slatnarja v Kamniku. —er.

Slovenska mladina pred prvo svetovno vojno se je delila v glavnem na dva tabora: na napredno narodno radikalno skupino in skupino katoliško-narodnega dijaštva. Iz narodno-radikalne organizacije je izšla revolucionarna organizacija slovenskega dijaštva pred prvo vojno, tako imenovani Preporodovci.

Pomen narodno-radikalnega gibanja, ki se je uveljavilo med slovenskim dijaštvom po letu 1902, je bil v glavnem v tem, da se je dijaštvo naprednih smeri osvobodilo strankar-

skega jerobstva, ki so ga vse dotlej nad mladino izvajali strankarski voditelji. Drugače je narodno-radikalna struja bila bolj radikalna po svojem naslovu, kot pa po svojem programu in delovanju. Zavrgli so bili idejo vseslovanstva, v glavnem zaradi tega, ker so bili razočarani nad Rusijo, ki je svojo politiko usmerjala po potrebah svojega imperializma in svojih dinastičnih interesov, brez ozira na politične interese podjarmljenih slovanskih narodov. Kot praktični in neposredni cilj svojega programa si je narodni radikalizem postavil podrobno delo med narodom, da se Slovenci s tem očuvajo nasilne germanizacije, ki jo je izvajala nemška politika s prikrito podporo vsega avstrijskega državnega aparata. Pod geslom: „Iz naroda za narod“ je hotela ta mladina s predavanji, z ustanavljanjem knjižnic, podpiranjem narodno obrambnih društev, z ustmeno propagando zasejati med narod toliko samozavesti in ponosa, da bi se na ta način zaustavila germanizacija, ki je pretela, da nas Slovence v par desetletjih izbrše s političnega zemljevida.

Drugi del programa, ki se mi ne zdi nič manj pomemben od prvega, je bil: samoizobrazba dijaštva. Radikalno gibanje je obenem z izvajanjem tega dela svojega programa odpravilo med dijaštvom burševske navade, ki so se bile razpasle med slovenskimi visokošolci, a v zameno za to so dijaki posegli po prepovedanih knjigah, s čimer so si razširili pogled na svet. Obenem se je dijaštvo osvobodilo napačnih podatkov in protinarodnega duha, ki so ga bile polne šolske knjige. Predvojna avstrijska vzgoja je težila za tem, da mladino vzgoji za poslušne in omejene državljane, karieriste, ki ne smejo imeti lastne sodb pri pretresanju političnih, verskih in socialnih razmer v Avstriji.

Za podjarmljene narode bivše monarhije je bila prav za prav sreča, da so Avstrijo vladali reakcionarji, slepi in gluhi za ves napredek. Na ta način so bili narodi prisiljeni, da mislijo na svojo bodočnost in da se osamosvojijo v svojem mišljenju. Avstrijski državniki so v svoji zaslepljenosti pozabili vse nauke, ki jih je bila zapustila revolucija od leta 1848. Namesto da bi narode zadovoljili s tem, da jim dajo vsaj kulturno avtonomijo, so napravili

vse, da si jih odtujijo. Če bi bil v tem času sedel na avstrijskem prestolu vladar, ki bi bil znal upoštevati vsaj interese svoje dinastije, bi bil na vsak način napravil vse, da uredi in omogoči složno življenje med svojimi narodi na način, kot je to bilo urejeno v Švici. Na ta način bi bil prihranil svojim narodom grozote svetovne vojne.

Nadutost nemških oblastnežev v Avstriji je šla tako daleč, da so smatrali Slované kot premalo zrele, da bi mogli sploh kedaj spoznati, da jim Avstrija pripravlja nacionalno smrt. Nekaj so v tem oziru bili krivi tudi naši narodni voditelji, ki niso imeli toliko močatosti, da bi v takih stvareh pokazali pravo barvo in povedali na pristojnih mestih resnico, marveč so v strahu, da jih ne bi na visokih mestih smatrali kot upornike, rajši zamolčali take stvari, samo da jim je ostala reputacija čistih patriotov.

Mladina pa, ki se je navzela svobode duha, pa čeprav samo iz knjig, ni mogla ostati trajno v sferah avstrijske miselnosti. Taki mladini je bilo dovolj, da dobi malo vzpodbudo z ene ali druge strani, pa je morala vzkipeti kot mlado vino spomladi.

Odkod je tedaj slovenska mladina dobila podbudo, da prekine „častitljivo“ avstrijsko tradicijo in postane naenkrat revolucionarno razpoložena? Kakor sem že zgoraj poudaril, je sama Avstrija skrbela za to, da nam da prilike za premišljanje o tem, dali se izplača biti patriotičen napram državi, ki zatira podložne narode. Vsi absolutizmi so slepi, a avstrijska demokracija je bila v stvari samo maskirani absolutizem. Avstrijski režimi so vzgajali okoli sebe prodane duše in lizune, ki so jim nudili potrebno oporo, da so mogli vztrajati na svojih krivih poteh, in tako je bilo mogoče, da se je ta circulus vitiosus vlekel naprej vse do propada Avstrije, kot se je glasila njena deviza: A. E. I. O. U.¹⁾ Krivice, ki so se slovenskemu narodu godile na šolskem in upravnem polju na Koroškem in Štajerskem, pa tudi na Primorskem in Kranjskem, so morale pri mladini vzbuditi odpor in sovraštvo. Mladina mora biti idealna, ker mora vsa vzgoja težiti za tem, da jo vzgoji v tem smislu; kako naj po-

¹⁾ „Austria erit in orbe ultima“.

tem tako vzgojena mladina razume nesmisel, da mora biti patriotična napram državi, ki zatira njen narod?

Spomnimo se samo septemberskih dni leta 1908. Kri, ki je takrat pordečila ljubljanske ulice, je v mnogih omahljivcih prebudila narodno zavest, a pri mladini, ki je to zavest že imela, stopnjevala odpor proti Avstriji v toliki meri, da je ta prešel že v revolucionarno razpoloženje.

Ko je leta 1912 prišlo na Balkanu do vojne, smo preko noči prišli do spoznanja, da se na makedonskih bojiščih bije boj za našo usodo. Bolgarske in srbske zmage so pri nas odjeknile kot naše zmage. In v Avstriji so bili odločilni činitelji spet na delu, da ta naša čustva še stopnjujejo: s svojo imperialistično pangermansko politiko si je Avstrija zapravila zadnje simpatije med poštenimi Slovenci. In baš v teh letih, ko se je vzbudila med Slovenci povečana narodna zavest, se je germanizatorski pritisk na naših narodnih mejah še povečal. Vsakdanja poročila o novih krivicah, ki jih je moral naš narod prenašati posebno na Koroškem, so morale vplivati na mladino kot gašenje požara z oljem. Razumljivo je, da je mladini bila posebno pri srcu ravno Koroška, kjer je bila nekdanj zibelj slovenstva, a je sedaj padla na stopnjo nemške kolonije, vilajeta, ki so v njem životarili brezpravni ostanki nekdanj svobodnih Slovencev.

Jugoslovanska nacionalna misel je bila med slovensko mladino v letu 1912 že toliko dozorela, da se je še istega leta mogla ustanoviti v Ljubljani močna organizacija srednješolcev z izrazitim revolucionarnim jugoslovanskim nacionalnim političnim programom, ki so ji bili prvi ustanovniki in voditelji: brata Fabjančiča, France in Vladimir, Jenko Avgust, Endlicher Ivan, Lovšin Evgen, Novak Janže, Kozak Josip, Kos Janko. Po svojem glasilu „Preporod“ so kasneje dobili pristaši skrajšano ime „Preporodovci“.

Politična javnost v Sloveniji, to se pravi slovenske politične stranke, novega gibanja niso sprejele s simpatijo. Za katoliško narodno stranko je bilo to povsem razumljivo: bili smo jim načelni nasprotniki, ker nismo priznavali katoliškega svetovnega nazora. Ta stranka ni

mogla priznati revolucionarne borbe proti Avstriji kot moralno opravičene. Na drugi strani se voditelji narodno-napredne stranke niso mogli pomiriti s tem, da je mladina tako rekoč proti njihovi volji in brez njihovega blagoslova začela novo revolucionarno gibanje, ki preti, da bo starinom zraslo preko glave. V teoriji so se bili osamosvojili že narodni radikali, ali v praksi so pristaši narodno-radikalnega gibanja po dokončanih študijah po večini le stopali v narodno-napredno stranko. Seveda se mora priznati, da je samo oficielno vodstvo narodno-napredne stranke ostro nastopilo proti novemu gibanju, medtem ko smo med članstvom stranke imeli mnogo prijateljev, ki so s simpatijami spremljali novi pokret.

Tradicionalno avstrofilsko slovensko politično linijo je mogla prelomiti samo mladina. Slovenske stranke kot take so imele program, ki je odgovarjal stvarnemu političnemu stanju in ki se je mogel smatrati kot ostvarljiv po redni parlamentarni poti. Seveda je to bila fikcija. Tudi za uresničenje političnega programa osvoboditve Slovencev izpod nadvlade Nemcev v okviru avstro-ogrske monarhije bi bilo treba tvegati revolucijo. Zato je bilo gibanje mladine bolje argumentirano: če že moramo za dosego polovičnega cilja tvegati revolucionarno pot, potem je na vsak način pametneje, če za isto ceno zahtevamo popolno svobodo v lastni nacionalni državi.

Preporodovci so bili prvi, ki so si upali to misel logično in do kraja izvesti. Zavrgli so polovičarski narodno-radikalni program in postavili nov politični cilj na čelo svojega programa: revolucionarno delo za politično neodvisno, samostojno Jugoslavijo. Zavrgli so tudi stare metode: nobenih kompromisov, ne na levo, ne na desno, nobenih ozirov na obstoječe politične programe, nobenih popuščani, vse, kar v bodoče napravimo, se ima podrediti enemu cilju, ki je: narodna svoboda za vsako ceno.

Slovenska oficielna politika je grešila v tem, da ni hotela priznati, da Avstrija smatra svojo zgodovinsko nalogo obseženo v tem, da pripravi pot za uresničenje pangermanske ideje. Slovenski politiki so si zamišljali Avstrijo

tako, kot bi bila morala biti, in verovali, da se bo ta fikcija preko noči ostvarila sama od sebe. Zato so v svojih programih sploh opuščali, da bi bolj konkretno izrazili te svoje nade. Avstrijska politika pa se sploh ni ozirala na Slovence, ker so ji bili premalo pomembni, in pa ker se je avstrijska državna misel opirala v glavnem na sledeče komponente: na armada, birokracijo in cerkev, ki so jih avstrijski državniki smatrali kot popolnoma zadostne za ohranitev države. Metoda avstrijske državne politike je bila kaj enostavna: izigravati narod proti narodu, pod devizo: *divide et impera!* (deli in vladaj!)

Glavna naloga nove revolucionarne organizacije je spočetka morala biti ta, da idejo politične osvoboditve slovenskega naroda v neodvisni Jugoslaviji zanesemo med najširše narodne plasti. Poleg propagande med inteligenco je bilo treba vzgojiti preprosto ljudstvo, ki tvori večino naroda. Hoteli smo, da Slovence vzgojimo v političen narod v pravem smislu te besede. Treba poudariti, da Slovenci pred vojno niso imeli o zunanji politiki niti pojma, niti niso smatrali za potrebno, da o njej premišljajo, ker so smatrali, da je to stvar, ki jo je najbolje prepustiti „materi“ Avstriji. Če so že pisali o tem, potem so smatrali, da je dovolj, če prepíšejo par fraz iz vodilnih avstro-ogrskih, nemško-orientiranih revij. Preporodci so stali pred težko nalogo, da vzgojijo maso, ki je bila v politiki popolnoma brez orientacije.

List „Preporod“, ki je izhajal v l. 1912/13, je dobro izpolnjeval svojo nalogo, ali bil je z dvanajsto številko, ki je bila v celoti konfiscirana, popolnoma ustavljen. Pripravljala se je nova revija, ki je imela v glavnem nalogo, da širi jugoslovansko idejo med inteligenco. Zaradi denarnih težkoč pa tudi te revije ni bilo na dan skoro pol leta. In ko je izšla, je bila z drugo številko ustavljena. Zato je bila med srednješolci sprožena ideja, da začnemo izdajati propagandne brošure, ki bi bile pisane poljudno v duhu jugoslovanske ideje in namenjene v prvem redu preprostem narodu. Izvoljen je bil odsek treh članov, v katerem so bili: Ivan Endlicher, Evgen Lovšin, Adolf Ponikvar, ki jim je bila poverjena naloga, da to zamisel oživotvorijo. Po posveto-

vanju smo prišli do spoznanja, da bi bilo za začetek najbolje, da izdamo brošure zgodovinske vsebine, ki bi se z njimi objasnila slovenskemu narodu jugoslovanska ideja na način, ki bi bil preprostem ljudstvu lahko razumljiv. Tovariša sta prepustila meni, da poiščem snov in vire s tem, da gotov rokopis predložim odboru v presojo.

Prvotna namera mi je bila, da obdelam sistematično vso slovensko zgodovino, in sicer v tem smislu, da pri tem poudarim one momente, ko smo Slovenci v preteklosti sodelovali z ostalimi Jugoslovani, da si skupno priborimo samostojnost. Snov je bila preobširna, da bi jo bil mogel obdelati v mali brošuri, a denarnih sredstev ni bilo, moral sem se zadovoljiti za začetek s tem, da izdamo brošurico dveh tiskanih pol. Tako je prišlo, da sem se odločil napisati za bližnjo proslavo 500-letnice zadnjega ustoličenja koroških vojvod primerno brošuro. Rokopis je bil v prvi polovici februarja leta 1914. gotov, treba je bilo najti samo tiskarja, ki bo pripravljen, da prevzame tisk „Klica od Gospe Svete“ na kredit. Ljubljanske tiskarne so bile predrage, a o kreditu se niso hotele niti ne razgovarjati. Odpeljal sem se takoj v Kamnik k Slatnarju, ki je bil najcenejši in ki je pristal na to, da brošuro plačamo, ko bo prodanih prvih 1000 izvodov, a drugih 1000 izvodov nam pošlje tedaj, ko bo račun poravnat. Slatnar nam je zares šel na roko, ker je sam bil prepričan in odkrit Jugoslovan. Ko smo prejeli prvih 1000 izvodov, smo v treh dneh razpečali 900 izvodov in z izkupičkom pokrili račun. Preostalih 1000 izvodov nam Slatnar ni mogel več poslati, ker je medtem brošura bila zaplenjena radi ščuvanja k upor in razžaljenja „Veličanstva“.

Policija je takoj začela preiskavo, da ugotovi pisca in založnika brošure, kajti brošura je bila izdana anonimno, pa tudi založnik ni bil naznačen. Slatnar ni dal policiji nikakih podatkov, še manj pa da bi bil predal policiji korespondenco. Rokopis sem bil zadržal, ko mi ga je Slatnar vrnil s korekturnimi polami. Ko je policija hotela vedeti, kdo je prinesel rokopis v tisk, se je Slatnar izgovoril, da je bil to neki dijak, ki se mu je sicer predstavil, a si njegovega imena ni zapomnil. Od Slatnarja ni policija dobila drugih podatkov, kot

da je prvih 1000 iztisov poslal na naslov V. M. Zalarja v Ljubljano.

Na podlagi teh podatkov je policija izvršila preiskavo pri Zalarju, ki je bila sicer brezuspešna, vendar je Zalarja zaprla. Ravno tako je zaprla tudi Ivana Endlicherja, ki ga je policija vodila v svoji evidenci kot jugoslovanskega revolucionarja že od njegovega prihoda v Ljubljano v jeseni leta 1913. Po aretaciji je policija oba predala sodišču, ki ju je zadržalo v preiskovalnem zaporu. Tudi Zalar in Endlicher sta se pri preiskavi držala kot moža in policija niti sodnija nista mogli s preiskavo nikamor naprej, dokler ni policija dobila od drugod potrebnih podatkov. Zaslišala je faktorje ljubljanskih tiskarn, ki pa tudi niso dali nobenih važnih podatkov, z edino izjemo faktorja Hribarjeve tiskarne, Srečka Magoliča, ki je kot policijski konfident dal policiji potrebne podatke, da je mogla začeti preiskavo proti meni, in kasneje tudi proti Evgenu Lovšinu.

Organizacija je bila medtem na preiskavo že pripravljena: imeli smo posebno odborovo sejo, na kateri smo se dogovorili vse potrebno glede preiskave. Obljubili smo drug drugemu, da bomo napram policiji čuvali absolutno tajnost in da se tudi v primeru aretacij ne bomo izdajali. Najhuje nam je bilo, da nismo mogli priti v zvezo z aretiranimi Zalarjem in Endlicherjem. — Posvetovali smo se z odvetnikom, ki nam je svetoval, da v vsakem primeru potrpiamo, ker preiskovalni zapor ne more trajati dalje od 6 tednov, a sodnija Zalarju in Endlicherju, ki sta zares nedolžna pri stvari, tako ne more ničesar kaznjivega dokazati. Pri tej priliki se spominjam sledeče epizode: Sobotnega večera, ko sta Zalar in Endlicher bila v zaporu že kakih 10 dni, smo sedeli v kavarni Evropi pisatelj Levstik, Kozak Juš, Kozak Ferdo, Lovšin Evgen in jaz. Razgovor je nanesel na Zalarja, ki je sedel popolnoma nedolžen v preiskovalnem zaporu, in ugibal smo, kako bi ga mogli rešiti preiskovalnega zapora. Levstik Vladimir je bil mišljenja, da bo policija s svojo vohunsko organizacijo vsekakor odkrila, kdo je avtor zaplenjene brošure, pa da je zato najbolje, da zberem med tovariši potreben denar in preko Italije pobegnem v Srbijo. Na ta predlog nisem hotel

pristati, pač pa sem s svoje strani predložil, da poskušamo aretirancema pomagati na drugi način, da namreč policijo prepričamo, da se pravi krivci nahajajo še zmerom na svobodi, a v ta namen da odnesemo na policijo 50 komadov brošure, ki sem jih imel spravljene pri sošolcu Verbiču. Pridružil se mi je Kozak Ferdo in tako sva ob eni ponoči odšla na Rimsko cesto, prebudila Verbiča, vzela 50 komadov „Klica od Gospe Svete“ ter jih odnesla na Bleiweisovo cesto. Pri glavnih vratih policijskega poslopja je dremal dežurni policaj, zato sva brošure odložila na kletno okno stranskega trakta, a potem stekla vsak proti svojemu domu.

Drugi dan po tej pustolovščini je bila nedelja 22. marca. Ob devetih zjutraj, ko sem komaj dobro vstal, potrka na vrata mojega stanovanja policijski agent Gruden, ki me je povabil s seboj na policijo. Policijsko zasliševanje je vodil dr. Skubl,²⁾ ki me je sprejel z besedami: „Te-le brošure poznate, kajne, saj ste jih Vi kolportirali?“ S temi besedami mi je pokazal z roko na kup brošur, ki sem jih pred osmimi urami sam prinesel na policijo. Ostal sem hladnokrven in nisem hotel sprva ničesar vedeti o kolportaži, še manj pa da bi vedel, kdo je avtor „Klica“. Seveda tega zagovora nisem mogel dolgo v celoti vzdržati. Policija je bil namreč dobila na pošti podatke, da sva midva z Lovšinom oddala na pošti štiri pakete „Klica od Gospe Svete“ za Novomesto, Maribor, Gorico in Idrijo. Moral sem priznati, da je bilo res tako, samo sem se branil, da sem pakete prejel od nekega visokošolca, a da ne poznam ne njega, ne adresatov, še manj pa da bi vedel, da tje v paketih bila zaplenjena brošura. Vprašan sem bil tudi, dali poznam prof. Kendo, dali sem poslušal pred 8 dnevi njegovo predavanje, ki ga je imel v Mestnem domu v Ljubljani o 500-letnici zadnjega ustoličenja koroških vojvod. Iz tega vprašanja sem spoznal, da policija sumi prof. Kendo, da je on spisal „Klic od Gospe Svete“. Zanikal sem tudi to vprašanje. Bil sem vesel,

²⁾ Dr. Mihael Skubl, roj. 27. IX. 1877 v Pliberku, po rodu Slovenec, leta 1914 bil ravnatelj avstrijske policije v Ljubljani, leta 1934 Sicherheitsdirektor na Dunaju.

ko sem iz preiskave spoznal, da me policija zaradi avtorstva ne bo preveč pritiskala. Kasneje je bil zaslišan tudi Lovšin, ki pa tudi ni izpovedal nič bistvenega, kar bi nam moglo škoditi.

Istočasno, ko je policija vodila preiskavo radi „Klica od Gospe Svete“, je imela posla s študenti še na drugi strani. Pregarjala je namreč dijake zaradi štrajka, ki so ga bili le-ti započeli, da proslavijo 500-letnico zadnjega ustoličenja koroških vojvod. Mladina je sprva pričakovala, da bodo šolske oblasti same od sebe dovolile dan brez poduka, da bi mladna mogla proslaviti narodni spominski dan. Ali to pričakovanje se ni izpolnilo. Za proslavo narodnih spominskih dni avstrijske oblasti pač niso mogle imeti razumevanja, ikaj šele da bi same dijaštvu dale spodbudo, da praznuje in proslavlja nacionalne praznike.

Ker šolska oblast ni dovolila, da se na šolah izvrši proslava 500-letnice zadnjega ustoličenja koroških vojvod, se je med dijaštvom pojavila propaganda za štrajk. Sklican je bil za 16. marca 1914 medstrankarski sestanek, ki so se ga udeležile vse struje po svojih zastopnikih, najslabše so bili zastopani nestrancarji, „divjaki“. Pri teh je bilo težko doseči pristanek na štrajk. Kar je bilo med njimi sinov slovenskih hofratov in podobnih poklicev, je bila njihova glavna skrb, da si ne pokvarijo kariere, pa zato niso hoteli nič čuti o štrajku. Ko sem jih skušal pregovoriti, so to svoje mišljenje pokazali brez vsakega o'epševanja, niti malo jih ni bilo sram, da odkrito kažejo pred svetom svojo moralno goloto. Druga struja med nestrancarji so bili ljudje, ki so bili tako rekoč preleni, da razmišljajo o političnih problemih, pa jim je zaradi tega bilo nerodno, da se spuščajo v kakršnekoli nerednosti.

Med katoliško-narodnim dijaštvom je bila večina za štrajk, samo neznatna manjšina je bila proti.

Skupina jugoslovanskih nacionalistov je bila v celoti za štrajk, to se pravi v načelu, medtem ko v pogledu organizacije štrajka ni bilo popolnega soglasja. Ekstremisti z Endlicherjem na čelu so propagirali štrajk za vsako ceno, a štrajkati da moramo ne samo en

dan, ampak toliko časa, dokler šolska oblast ne da zagotovila, da ne bo noben od udeležnikov štrajka kaznovan. Jaz sem bil proti vsakemu pretiravanju že iz taktičnih razlogov. Računal sem s tem, da bo policija v prvem redu preganjala Preporodovce, da bo po vsej priliki onemogočila nacionalni dijaški organizaciji vsako delovanje, medtem ko katoliško-narodnemu dijaštvu ne bo skrivila niti lasu na glavi, čeprav je njihova organizacija tudi tajna in neprijavljena policijski oblasti. Kasnejši dogodki so v celoti potrdili moje slutnje, ali masi se ni moglo dopovedati tega. Prodril je predlog večine.

Policija in šolska oblast sta bili še isti večer obveščeni o vsem. Aparat v uredništvu „Slovenca“ je pričel delovati. Drugi dan je po vseh šolah krožil cirkular, naj dijaštvo opusti štrajk, a v protivnem slučaju da bodo krivci najstrožje kaznovani. Popoldne istega dne je bila seja izvršilnega odbora. Na tej seji se je pokazalo, da se štrajk ne bo dal izvesti v celoti, kakor je bil zamišljen. Na posameznih zavodih celi razredi niso hoteli niti slišati o štrajku. Na primer VIII.a razred na I. državni gimnaziji, ki so v njem tvorili večino frakarji. Seja se je končala tako, da se štrajk opusti.

Po seji se je vršil na Endlicherjevem stanovanju sestanek Preporodovcev. Medtem je izšel v „Slovencu“ ogaben napad na Endlicherja in proti celi nacionalni dijaški organizaciji. Na dijaštvo je ta napad deloval v nasprotnem smislu. Preporodovci so bili ogorčeni, katoliško-narodno dijaštvo se je sramovalo. Sklicano je bilo novo zborovanje na Tivolskem travniku, kjer je bilo pozno zvečer sklenjeno, da se drugi dan štrajka. Po zborovanju so delegati raznesli parolo za štrajk po celi Ljubljani: drugo jutro naj se dijaštvo zbere pred svojimi zavodi, a potem odkoraka v frančiškansko cerekev k spominski maši.

18. marca zjutraj je policija zasedla vse dohode k posameznim zavodom. Stavkala je II. državna gimnazija, slovenski oddelki realke, učiteljišče, medtem ko se je na I. državni gimnaziji štrajk ponesrečil po zaslugi nekaterih profesorjev, ki so dijake s silo gonili v razrede, in pa seveda po strahopetnosti študen-

tov-frakarjev, ki so komaj čakali, da si osigurajo kariero. VIII-a razred je bil prvi, ki je pokvaril solidarni nastop dijaštva.

Dijaštvo je imelo istega dne veliko zborovanje na Tivolskem hribu, na katerem so sklenili, da bodo od šolske oblasti zahtevali, da ne bo štrajkačev preganjala, a v nasprotnem slučaju, da bo dijaštvo štrajk nadaljevalo. Tem zahtevam se je pridružilo tudi dijaštvo I. državne gimnazije v solidarnosti z drugimi zavodi. Ker ravnateljstva niso mogla dati takega zagotovila, se je štrajk 20. in 21. marca nadaljeval, tako, da so štrajkali vsi ljubljanski slovenski srednješolski zavodi; potem pa je štrajk začel popuščati, disciplina se je skrhalo v glavnem zaradi hujskanja „Slovenca“, ki je prinašal debelo tiskane pozive staršem dijakov, naj s palicami naženejo svoje sinove v šolo, a na drugi strani je policija storila vse, da dijakom onemogoči vsako zborovanje in tudi vsako zbiranje bodisi po cestah, bodisi po privatnih stanovanjih.

Po sklepu izvršilnega odbora je štrajk popolnoma prenehal 23. marca in pričela se je preiskava po šolah, a obenem je vršila preiskavo tudi policija. Preiskave po šolah so potekale precej enostavno, da ne rečem enolično. Profesorji, ki so v veliki večini bili sami nacionalno razpoloženi, niso hoteli, da s'uzijo kot inkvizitorji, kolikor pa je med njimi bilo nacionalnih mlačnežev, pa tudi niso kazali velike vneme, ker jim je šlo za to, da stvar kolikor mogoče potlačijo, da bi se na ta način cela stvar mogla predstaviti kot nedolžna manifestacija zapeljane mladine, ki jo je zavedlo par kolovodij. Ti so dobili po 16 ur karcerja in slab red v ponašanju, edini Žužek se je moral preseliti na gimnazijo v Novem mestu. Žužek je bil voditelj katoliško-narodnega dijaštva, ki se je bilo priključilo štrajku z enakim navdušenjem kot jugosl. usmerjeni dijaki. Izjemo so tvorili seveda čisti Šuštercijanci, podrepaniki, ki so se solnčili v posebni milosti urednikov „Slovenca“. Ta manjšina je bila seveda štrajku od vsega početka naspotna in je v svoji zagrizenosti šla tako daleč, da je sproti obveščala o situaciji uredništvo „Slovenca“, v prvem redu Štefeta, ki je s svoje strani spet obveščal policijsko ravnateljstvo. Tako jugosl. usmerjenim dijakom ni nič po-

magalo, da so vodstvo štrajka bili prepustili katoliškemu narodnemu dijaštvu, v dobri veri, da bo policija pri eventualni preiskavi prezrla organizacijo Preporodovcev. Policija je bila točno obveščena o pravih početnikih štrajka zato je odslej onemogočevala brezobzirno vsako delovanje jugosl. nac. dijaške organizacije.

Ker je brošura „Klic od Gospe Svete“ izšla komaj teden dni pred štrajkom, je policija sklejala, da je bila spisana in izdana v svrhu, da se dijaštvo pripravi in navduši za štrajk, in je zato preiskava bila razširjena tudi v to smer. Vendar pravega rezultata ta preiskava ni imela, ker so se dijaki dobro držali in niso policiji dali nobenih važnih podatkov.

Medtem je tudi sodišče nadaljevalo s svoje strani preiskavo radi „Klica Gospe Svete“. Bil sem ponovno zaslišan in tudi konfrontiran s tiskarjem Slatnarjem, ki je pri tej priliki potrdil, da sem jaz bil tisti dijak, ki je pri nem naročil tisk brošure. Naravno sem tudi jaz moral dopolniti svoje priznanje v istem smislu, ki sem ga pa spet omejil v toliko, da sem to naročilo napravil za račun nekega akademika, ki mi je po imenu neznan. Glede avtorstva so bili tudi na sodišču istega mišljenja kot na policiji, da mora biti avtor poklicni historik, a najbolj so sumili prof. Kendo.

Ker preiskava ni dala nobenih definitivnih rezultatov, je bila sodnja prisiljena, da po večtedenskem zaporu izpusti Zalarja in Endlicherja. Policija od svoje strani je še vedno zasledovala celo stvar, njeni špiclji so nam bili stalno za petami.

Medtem se je približal konec šolskega leta. Pripravljali smo se na abiturientski sestanek, a na drugi strani smo pripravljali akcijo, da v počitnicah razvijemo med narodom široko zasnovano propagando; med drugim smo hoteli poslati ravno na Koroško več skupin dijakov, ki bi imeli pripraviti teren med tamošnjim narodom za širjenje jugoslovanske ideje. Sredi teh priprav nas je zalotila vest o saraevskem atentatu. Začelo se je novo preganjanje od strani policije, in po vrsti smo morali v zapor vsi, ki je z nami imela policija posla že med šolskim letom.

Prvi je bil aretiran Endlicher 29. VI., naslednji dan sem prišel na vrsto jaz, 1. VII.

Janže Novak, 3. VII. Evgen Lovšin, 8. VII. Žgajnar Ivan, 10. VII. Juš Kozak, 29. VII. V. M. Zalar. Pravočasno sta mogla pobegniti v Srbijo Avgust Jenko in Vladimir Fabjančič. Policijske hišne preiskave pri aretiranih tovariših v glavnem niso bile bogve kako uspešne, ker so bili kolikor toliko nanje pripravljeni. Vendar pa so nekateri tovariši, ki vse dotle niso bili kompromitirani, bili dovolj neprevidni, da niso spravili na varno ves material, tako da je policiji le uspelo, da dobi v roke pisane dokaze o obstoju in ciljih jugosl. revolucionarne omladinske organizacije; sreča je bila v tem, da so se aretirani tovariši v glavnem držali dobro in niso dajali policiji in sodni nobenih novih dejstev in podatkov o člankih, ki še niso bili preiskovalnim ob'astem znani. Tudi glede „Klica od Gospe Sveté“ ni dala preiskava nobenih novih podatkov. Jaz sam sem med celo preiskavo, pa tudi pri obravnavi vztrajno tajil in dajal tako skope odgovore, da so mi to pri odmeri kazni šteli kot obremenilno dejstvo.

Glavna obravnava proti obtoženim dijakom se je vršila od 21. do 24. decembra 1914. Obtožena sta bila Ivan Endlicher in Janže Novak zaradi veleizdaje in motenja javnega mira, ostali dijaki pa so bili obtoženi zaradi pregreška zoper javni mir in red, a Štefančič Anton je bil poleg tega obtožen tudi zaradi hudodelstva razžaljenja člana cesarske rodbine. Zagovornikom se je posrečilo ovreči obtožbo radi hudodelstva veleizdaje, tako da se je obsodba izrekla tako-le: Ivan Endlicher in Janže Novak sta bili obsojena vsak na 7 mesecev strogega zavora, Evgen Lovšin na 6 mesecev, Adolf Ponikvar na 3 mesece strogega zavora; po 1 mesec zavora so dobili Matija Ambrožič, Juš Kozak, Gustav Omahen, V. M. Zalar, Ivan Žgajnar; Janko Kos 3 tedne, 12 dijakov je dobilo po 14 dni zavora, 4 so bili oproščeni. Anton Štefančič je bil obsojen na 6 mesecev zavora zaradi razžaljenja člana cesarske hiše. Ker se je vsem vračunal preiskovalni zapor, so bili izpuščeni iz zavora vsi razen Endlicherja in Novaka, ki je proti njuni obsodbi državni tožilec vložil pritožbo zaradi prenizko odmerjene kazni. Prizivna razprava se je vršila v Gradcu 6. in 7. septembra 1915. leta, obsojen je bil Novak na 5 let težke ječe, medtem

ko je Endlicher dotrpel že 4. septembra 1915 in se tako izognil nadaljnjemu trpljenju.

Od prvega nastopa Preporodovcev na Slovenskem je danes preteklo skoro 40 let, današnja generacija slabo pozna njihovo delovanje, zato je potrebno, da se vsaj v kratkih potezah podčrta pomen preporodovskega gibanja.

Glavna njihova zasluga je in ostane, da so svojemu narodu dali vero v njegovo bodočnost, a svoji ljubezni do naroda dali vsebino, ki ni bila samo fraza. Preporodovci so bili prva generacija na Slovenskem, ki so si upali na svoj prapor zapisati geslo revolucije za dosego narodne politične svobode. Čeprav niso mogli vedeti, da je svetovni požar tako blizu, še manj pa da bi bili vedeli, kakšen bo njegov izhod, so odkrito propagirali tako imenovano „katastrofalno“ politiko, ki so se je vse oficijelne politične stranke na Slovenskem izogibale in jo celo preganjale. Da so Preporodovci mogli vzdržati v neenaki borbi proti oficijelni Avstriji in proti domačim nasprotnikom, se mora pripisati v prvem redu njihovi mladostni smelosti in moralni nepokvarjenosti. Mladina, ki misli na kariero, ki za kos kruha prodaja svoje prepričanje, je nesposobna za revolucionarno borbo.

Mora se priznati, da je slovenska javnost Preporodovce sprejela še dosti simpatično in da so našli pri slovenskem ma'em človeku več podpore in razumevanja, kot so ga sami pričakovali. Preprosti človek, ki je trpel in bil preganjan nacionalno in gospodarsko, je nujno moral pokazati več razumevanja za novo gibanje kot pa slovenska buržoazija. Prav za prav pa je preporodovsko gibanje prišlo za Slovence že prekasno. Tako je prišlo do tega, da so ob prevratu bili izgubljeni slovenski deli ravno radi tega, ker niti centralna Slovenija še ni bila zadosti politično orientirana in prebujena, da o obmejnih Slovencih sploh ne govorimo. Ker smo v zunanji politiki bili tako neizšolani, a obenem tudi v svoji notranjosti tako slabo pripravljeni, so naši voditelji ob prevratu pokazali svojo nedoraslost in nesposobnost v taki meri, da se morajo vsi naši neuspehi pripisati ravno tem nedostatkom. Le tako je moglo priti do tega, da si nismo znali zagotoviti niti tega, kar nam je pripadalo

po prirodnem in po narodnem pravu. Koroško nesrečo so zakrivili v prvem redu naši politiki, ki so polovičarili toliko časa, da je prilika, ki se ne vrne tako kmalu, bila zamujena.

Je pač stara in večno veljavna resnica, da je samo oni narod vreden svoje svobode, ki jo

je pričravljen vsak čas braniti s svojo krvjo, in da je politična neodvisnost vsakega naroda bolj kot po pisanih pogodbah garantirana po živi zavesti in krepki njegovi odločnosti, da svojo svobodo brani z vsemi sredstvi in proti vsem.

DRAVSKI:

Moj narod

Mlad moj narod je ostal,
korenjak preprosti,
borne bajte so mu dom
in otrok je dosti.

Reven vedno še je bil
sin prastare slave,
ob zibelki bobneli so
mu valovi Drave . . .

Last imenoval je prej
polja, gozd, planine . . .
kmet na kamnu je sedel —
toda — vse, vse mine.

Utihnil je piščalke glas,
pesmi še zvenijo,
in na okencih kot prej,
rožice cvetijo.

Matere in deklice
jih čuvajo, gojijo.
Glej tam pelargonije —
krasno se smejiijo.

Fuksije in rožmarin,
nageljni rdeči
pričajo ti, dragi moj,
o slovenski deci.

Govorijo vsem ljudem:
„Tod je dom naš svet,
narod, ki nas rad ima,
noče še umreti!“

Madžarska narodna manjšina v Ljudski republiki Sloveniji

I.

Pravne določbe o varstvu manjšine

Nova demokratična in federativna Jugos'avija je postavila načelo, da so vsi, ki živijo v okviru državnih mej, enakopravni po načelu samoodločbe. Ta enakopravnost se uresničuje v vseh oblikah življenja. Večinski državni narodi nimajo nobenih posebnih pravic, nasprotno so narodnim manjšinam celo v pomoč, če te nimajo možnosti, da ustvarijo same vse to, kar je potrebno za njihov razvoj. Nova Jugoslavija je zagotovila narodnim manjšinam z odlokom, ki je bil izdan na II. zasedanju AVNOJ-a*) dne 29. novembra 1943 v Jajcu popolni politični, kulturni, socialni in ekonomski razvoj. Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije, ki je bila proglašena 31. januarja 1946, je definitivno uredila položaj narodnih manjšin. V čl. 13, 21 in 23 je narodnim manjšinam zagotovljena popolna enakopravnost, zaJamčene so jim vse pravice in zaščita svobodnega kulturnega razvoja, svobodnega političnega in socialnega napredka. Strogo se kaznuje po posebnih določilih kazenskega zakonika vsako šovinistično, proti narodnim manjšinam naperjeno dejanje.

II.

Ozemlje in število

V Ljudski republiki Sloveniji imamo samo madžarsko narodno manjšino v Prekmurju. Le-ta biva raztreseno v dolgi črti v vaseh ob jugoslovansko-madžarski državni meji od Hodoša na skrajnem severovzhodnem kotu Prekmurja pa do vasi Pince na jugu v ostrem kotu, ki ga tam tvorita Mura in državna meja. Pas,

*) Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije.

na katerem so Madžari naseljeni, je zelo ozek, komaj 3—4 km širok, le pri Dol. Lendavi sega ozemlje z madžarskim življem kakih 8 km globoko v slovensko ozemlje. Prebivalstvo na označenem teritoriju pa je narodnostno mešano.

Označeno ozemlje pripada obema prekmurskima okrajema: soboškemu in lendavskemu, vendar živi pretežna večina Madžarov na ozemlju lendavskega okraja.

S o b o š k i o k r a j šteje po rezultatih uradnega popisa prebivalstva z dne 15. marca 1948, kjer se je narodnost ugotavljala po objektivnih znakih, skupaj 62.257 prebivalcev, od teh 1454 Madžarov.

L e n d a v s k i o k r a j izkazuje po zgoraj citiranem uradnem ljudskem štetju 32.717 prebivalcev, od teh 8792 Madžarov. Dol. Lendava je večje središče madžarske manjšine v Prekmurju.

Soboški okraj je štel pred novo upravno reformo 114 krajevnih odborov odnosno občin. Pripadniki madžarske manjšine prebivajo raztreseni v devetih občinah, v večjem številu samo v šestih vaseh, od katerih imajo v Domanjšovcih in v Hodošu nad 50% prebivalstva, v ostalih krajih pa pōd 50%.

Lendavski okraj je štel pred novo upravno reformo, ki se je izvedla v poletju 1952, 26 krajevnih odborov odn. občin. Pripadniki Madžarov prebivajo v desetih občinah in imajo v šestih nad 50% prebivalstva. Madžarska manjšina v tem okraju prebiva v večjem številu v devetnajstih vaseh.

Izven Prekmurja izkazuje uradno ljudsko štetje z dne 15. marca 1948 na ostalem ozemlju Ljudske republike Slovenije še 333 Madžarov, tako, da živi v Sloveniji 10.579 Madžarov, od teh 10.246 v Prekmurju, t. j. v soboškem in lendavskem okraju.

III.

SedANJI položaj madžarske manjšine

Ljudska republika Slovenija je rešila vprašanje madžarske narodne manjšine temeljito in iskreno. Ozemlje, na katerem prebivajo Madžari v večji množini, pa ni dovolj veliko, niti zaokroženo, da bi bilo mogoče vzeti vprašanje samouprave v pokrajinskem smislu (teritorialne avtonomije) v pretres.

Madžari v Sloveniji so enakopravno vključeni v politiko in gospodarstvo, zlasti pa se njihova svoboda in enakopravnost odraža v vsestranskem kulturnem izživljanju. Oblast jim nudi vse one možnosti svobodnega narodnega razvoja, ki jih imajo Slovenci. Predvsem gre tu za načelno enakopravnost pri vključevanju obeh narodnosti v politično, kulturno, prosvetno in gospodarsko življenje. Najbolj pa je ta enakopravnost izražena na kulturnem in šolskem področju. V uradih je uvedena dvojezičnost. Madžari imajo svoje osnovne šole, nižjo in delavsko večerno gimnazijo v Dol. Lendavi, svoja kulturna prosvetna društva, v katerih izražajo s kulturnim udejstvovanjem svojo narodno samobitnost, imajo pa tudi svoje politično zastopstvo tako v krajevnih odborih odn. občinah, kakor tudi v Ljudski skupščini Slovenije.

Prosveta

V s o b o š k e m o k r a j u imajo Madžari tri izobraževalna in umetniška društva in sicer: v Hodošu s 25 člani, v Domanjšovcih z 28 in v Prosenjakovcih z 42 člani. Vsa društva imajo dramske odseke, društvo v Hodošu pa še lutkovno in folklorno sekcijo. V letu 1951 so našeta društva imela: dve kulturni, 10 lutkovnih, 7 zabavnih in 10 odrskih prireditev. Vsa tri društva imajo svoje knjižnice z madžarskimi knjigami, poleg tega pa obstoja še v Krplivniku madžarska knjižnica. Društvo v Prosenjakovcih pa ima tudi kino-aparaturu v najlepšem zadruženem domu v soboškem okraju. V l. 1951 sta se vršila dva madžarska izobraževalna tečaja in to v Prosenjakovcih in Domanjšovcih. Prvega se je udeležilo 45 pripadnikov madžarske manjšine, drugega pa 25. Knjigarna „Naša knjiga“ v Murski Soboti ima na zalogi madžarske časnike, ki se tiskajo za

madžarsko manjšino v Vojvodini in se redno prodajajo.

Madžarska manjšina v soboškem okraju ima svojo madžarsko folklorno skupino, ki je v preteklih letih uspešno nastopala na folklornih prireditvah, med drugim tudi v Ljubljani, ki pa je leta 1951 na aktivnosti precej popustila.

V l e n d a v s k e m o k r a j u ima madžarska manjšina kulturno-umetniška društva v sledečih krajih: v Motvarjevcih s 35, Dobrovniku s 112, Radmožancih z 29, Genterovcih s 30, Dolini z 48, Čentibi s 35, Gor. Lakošu z 32 člani. Vsako od imenovanih društev ima svojo dramsko skupino. V l. 1951 so imela vsa društva skupaj 50 madžarskih dramskičnih predstav, všteti reprize in gostovanja. V prejšnjih letih so ta društva imela tudi svojo folklorno skupino.

Poleg tega pa ima madžarska narodna manjšina še v Dol. Lendavi in v Dolgi vasi diletantski skupini, ki nastopata od časa do časa samostojno tudi v gasilskih organizacijah, posebno skupina iz Dolge vasi. Obe skupini sta imeli l. 1951 12 prireditev.

V l. 1951 so se vršili v madžarskih vaseh lendavskega okraja štiri izobraževalni tečaji, ki jih je obiskovalo 155 oseb.

Knjigarna državne založbe Slovenije v Dol. Lendavi redno prodaja madžarske časnike in leposlovne knjige, ki so samo dobra dela.

Madžarske knjižnice obstojajo v sledečih krajih: v Dol. Lendavi, Dolini, Dobrovniku, Radmožancih, Čentibi, Genterovcih, Motvarjevcih, Gabrju, Mostju in Petišovcih. V Dol. Lendavi je okrajna madžarska knjižnica.

Na podlagi zgoraj navedenih podatkov ima madžarska manjšina v Prekmurju 10 izobraževalnih in kulturno-umetniških društev s 416 člani. Ta društva so l. 1951 priredila 91 kulturnih prireditev. Poleg tega obstojata še dve madžarski diletantski skupini in dve folklorni skupini, ki nastopata v okviru madžarskih društev. Prosvetna oblast je leta 1951 organizirala šest izobraževalnih tečajev za Madžare, katerih se je udeležilo 225 oseb. Madžari imajo 14 knjižnic, v katerih jim je na razpolago 2107 madžarskih leposlovnih knjig. Tudi s časniki in leposlovnimi knjigami v madžarskem jeziku so redno preskrbljeni.

Šolstvo

Ljudska republika Slovenija je za madžarsko manjšino vzorno organizirala manjšinsko šolstvo. Na tem področju je oblast pokazala, kako je treba praktično uresničiti načelo enakopravnosti. Ne zadostuje zgolj teoretična deklaracija tega načela in njena razglasitev v formalnih zakonitih predpisih. Oblasti podpirajo madžarsko manjšino v njenem kulturnem razvoju. Marsikatero druge države, ki imajo narodne manjšine, se napram manjšinam zadržujejo če ne sovražno pa popolnoma pasivno in proglašajo, da je po njihovih ustavnih predpisih glede manjšin, ako je to vprašanje sploh v njihovih ustavah obravnavano, zaščiten le posameznik, ne pa manjšinski kolektiv.

Ljudska republika Slovenija pa posega aktivno in iniciativno v prosvetno in kulturno življenje madžarske manjšine, ter je poskrbela, da manjšina f a k t i č n o tudi uživa vse one pravice, kot jih uživajo Slovenci kot državni narod. Tako je Ljudska republika Slovenija praktično rešila načelo enakopravnosti.

O s n o v n o š o l s t v o. Oblast v Sloveniji je posvetila posebno pažnjo in podporo organizaciji in razvoju madžarskega manjšinskega šolstva. Takoj po zlomu nacifašizma so se povsod, kjer so bili šoloobvezni otroci madžarske narodnosti, odprli na že obstoječih šolah madžarski manjšinski oddelki. Kjer pa šole niso obstojale, so se ustanovile za madžarske otroke samostojne madžarske šole. Prosvetna oblast je preskrbela za te šole učitelje, ki so, če že niso bili madžarske narodnosti, bili popolnoma kvalificirani za pouk na madžarskih manjšinskih šolah.

Toda že od vsega početka je obstojala tendenca, da se organizirajo popolnoma samostojne madžarske manjšinske šole odn. samostojni oddelki, na katerih naj bi poučevali izključno učitelji madžarske narodnosti, ki so nacionalno zavedni. Zaradi tega je prosvetna oblast organizirala v Prekmurju pedagoške tečaje za madžarske učiteljske kandidate, nadalje je poskrbela, da so se pripadniki madžarske manjšine s pomočjo državnih štipendij in podpor šolali na učiteljskih v Sloveniji, na višji pedagoški šoli v Ljubljani ter na madžarskem učiteljskem v Subotici v Vojvodini. Tudi je

prosvetna oblast poskrbela za madžarske manjšinske šole potrebne učne knjige.

Ta cilj je bil popolnoma dosežen in uresničen v šolskem letu 1949/50 tako, da imajo sedaj Madžari v Prekmurju svoje samostojne madžarske manjšinske šole, na katerih poučujejo izključno učitelji, ki se priznavajo k madžarski manjšini in so nacionalno zavedni. To načelo je prosvetna oblast stoddotno izvedla in premetila iz madžarskih šol vse slovenske učitelje in učiteljice, ki so sicer popolnoma obvladali madžarski jezik in bili kvalificirani za pouk na madžarskih manjšinskih šolah.

Strogo se izvaja načelo, da morajo učenci madžarske narodnosti obiskovati samo madžarske manjšinske šole odn. manjšinske razrede.

Imamo pa v Prekmurju celo primere, da obiskujejo slovenski otroci v krajih, kjer ni slovenske šole ali slovenskega oddelka na madžarski manjšinski šoli, madžarsko manjšinsko šolo. Madžarski učitelji na teh šolah pa ne obvladajo slovenskega jezika ali pa ga obvladajo samo pasivno. Taki primeri osvetljuje širokogrudnost državnih oblasti napram madžarski manjšini.

V vseh manjšinskih šolah se poučuje po predpisanem učnem načrtu v madžarsčini. V soboškem okraju v I. in II. razredu po učnem načrtu ni pouka slovenskega jezika. Šele od III. razreda naprej se poučuje slovenski jezik kot predmet tedensko dve uri. Na madžarskih šolah v lendavskem okraju pa se učijo učenci od II. razreda naprej slovenskega jezika in sicer kot predmet v II. razredu tri ure, v III. in IV. tri do štiri ure tedensko. V razredih višje osnovne šole pa imajo slovenščino kot predmet štiri ure tedensko. Učni jezik na madžarskih manjšinskih šolah je madžarski.

V Prekmurju imamo sledeče samostojne madžarske šole odn. oddelke:

V s o b o š k e m o k r a j u :

v Hodošu z 52 učenci madžarske narodnosti,

v Domanjšovcih z 60 učenci madžarske narodnosti,

v Prosenjakovcih s 33 učenci madžarske narodnosti.

V Domanjšovcih in Prosenjakovcih obsto-

ja' o poleg madžarske šole tudi slovenski samostojni razredi.

Na zgoraj navedenih madžarskih šolah v soboškem okraju poučuje pet učiteljev madžarske narodnosti, od katerih sta dva absolvirala učiteljske in sicer prvi na Madžarskem l. 1927, drugi pa v Subotici v Vojvodini leta 1950, ostali trije učitelji pa so obiskovali devetmesečni učiteljski tečaj v Murski Soboti in položili maturo. Eden teh učiteljev je redni služatelj višje pedagoške šole v Ljubljani.

V lendavskem okraju pa imamo sledeče madžarske šole:

Samostojne madžarske šole so:

v Motvarjevcih z 39 učenci madž. narodnosti in 2 slov. narodnosti,

v Genterovcih z 39 učenci madž. narodnosti in 1 slov. narodnosti,

v Radmožancih z 69 učenci madž. narodnosti in 15 slov. narodnosti,

v Kapci z 71 učenci madž. narodnosti,

v Gor. Lakošu z 89 učenci madž. narodnosti,

v Dolini s 93 učenci madž. narodnosti in 8 slov. narodnosti.

Na štirih samostojnih madžarskih manjšinskih šolah so vpisani torej tudi slovenski otroci; pripomniti pa je, da obvladata učitelja, ki poučujeta v Motvarjevcih in Gentarovcih, slovenski jezik samo pasivno, v Radmožancih obvlada en učitelj slovenščino, drugi pa samo deloma, podobno je v Dolini. Učitelji na teh šolah so sami pripadniki madžarske manjšine.

Samostojni madžarski oddelki pa so na sledečih šolah:

v Dobrovniku	z 142 učenci madž. narod.
v Dolgi vasi	„ 38 „ „ „
v Dol. Lendavi	s 45 „ „ „
v Čentibi	z 60 „ „ „
v Gabrju	„ 81 „ „ „
v Petišovcih	„ 56 „ „ „
v Mostju	„ 36 „ „ „

Na vseh zgoraj navedenih madžarskih manjšinskih šolah odn. madžarskih samostojnih oddelkih poučuje 21 učiteljev, od teh je 20 madžarske narodnosti, ena učiteljica pa iz mešanega zakona — oče je bil Slovenec, mati pa Madžarka. Tudi ta obvlada perfektno madžarski jezik. Od teh 21 učiteljev jih je 7 dovršilo madžarsko učiteljske v Subotici, 6 učiteljske v Sloveniji, 8 pedagoški tečaj za prekmurske učitelje madžarske narodnosti v Murski Soboti. Od teh učiteljev jih 9 ne obvlada slovenskega jezika.

No podlagi zgoraj navetjenih podatkov o madžarskem manjšinskem šolstvu v soboškem in lendavskem okraju je bilo stanje začetkom leta 1952 sledeče:

V soboškem okraju ima madžarska manjšina eno samostojno madžarsko šolo in dva samostojna madžarska oddelka na obstoječih šolah. Te šole je obiskovalo skupaj 145 madžarskih otrok.

V lendavskem okraju pa je 6 samostojnih madžarskih šol in 7 samostojnih madžarskih oddelkov na obstoječih šolah. Na teh samostojnih madžarskih šolah in madžarskih oddelkih je bilo začetkom leta 1952 skupaj 867 madžarskih učencev. V samostojne madžarske manjšinske šole hodi poleg tega še 24 otrok slovenske narodnosti.

Vsega skupaj ima torej madžarska narodna manjšina v Prekmurju 16 samostojnih madžarskih šol odnosno samostojnih madžarskih manjšinskih oddelkov, katere je obiskovalo začetkom januarja 1952 1012 madžarskih otrok.

Prosvetna oblast pa skrbi tudi za madžarski učiteljski naraščaj. V šolskem letu 1950/51 so študirali: 1 pripadnik madžarske manjšine na višji pedagoški šoli v Ljubljani, 10 na učiteljskih v Sloveniji in v Subotici v Vojvodini. Vsi so uživali državne podpore odnosno študentske, da so mogli študirati.

Prosvetna oblast je oskrbela madžarske manjšinske šole s potrebnimi učnimi knjigami, ki so se tiskale v Novem Sadu. Na madžarskih šolah v Prekmurju se uporabljajo naslednje madžarske učne knjige:

1. Magyar ABC, Novi Sad 1945, Az Elemi Iskolák Első Osztálya Számára,
2. Masodik olvasokonyv, Novi Sad 1949,
3. Olvasokonyv a III. oszt. számára (Keszeg Jozef), Novi Sad 1951,
4. Negyedik olvasokonyv (Brumet Elemer), Novi Sad 1949,
5. Termeszetrzaj a III. oszt. (Miličević, Mojstrovíč, Milič),
6. Termeszeti ismeretek, III. oszt. (Profilović, Veljanović, Neškovu), Novi Sad 1950,

7. Foldrajz (Gyerkovič, Živkovič), III. oszt., Novi Sad 1950,

8. Foldrajz alapismeretek (a gimn. I. oszt.) Milojevič, Novi Sad 1950.

Notranje uradovanje na madž. manjšinskih šolah in oddelkih se vrši v madžarščini. Dnevnik in tednik se pišejo in vodijo v madžarskem jeziku. Šolska spričevala za madžarske otroke so dvojezična.

Predviden je tudi poseben šolski inšpektor in instruktor za madžarske manjšinske šole. Njegovo delo je do sedaj opravljal splošni šolski inšpektor v Murski Soboti, ki popolnoma obvlada madžarski jezik in pozna celotno šolsko problematiko v Prekmurju.

Madžarska nižja gimnazija v Dol. Lendavi

Gimnazija v Dol. Lendavi je organizirana kot šola s slovenskimi in madžarskimi oddelki. V šolskem letu 1951/52 je bila trirazredna, v prihodnjem šolskem letu pa bo imela štiri razrede. I. in II. razred sta imela po dva slovenska in po dva madžarska oddelka, III. razred pa po en slovenski in madžarski oddelek.

Na madžarskih oddelkih je bilo v šolskem letu 1951/52 vpisanih 156 dijakov madžarske narodnosti. Na teh je poučevalo 10 profesorjev, od katerih jih je pet madžarske narodnosti, ostalih pet pa slovenske, ki pa vsi popolnoma obvladajo madžarski jezik.

Pouk se vrši v madžarskem jeziku, slovenščina se poučuje kot predmet štiri ure na teden. Cilj slovenskega pouka v madžarskih oddelkih je, da dosežejo dijaki toliko znanja slovenščine, da morejo nadaljevati šolanje na višji gimnaziji in pa na srednjih strokovnih šolah.

V manjšinskih oddelkih madžarske nižje gimnazije se uporabljajo madžarske učne knjige.

Madžarska večerna delavska gimnazija v Dol. Lendavi

Ta je obstojala v letih 1948 do 1951 kot poseben oddelek slovenske večerne delavske gimnazije. Ker so učenci dovršili tretji razred, je dosegla svoj namen in prenehala delovati. Madžarsko delavsko gimnazijo je obiskovalo 26 do 30 pripadnikov madžarske manjšine.

Politično zastopstvo

Madžarska narodna manjšina je zastopana tako v krajevnih kakor tudi v okrajnih ljudskih odborih in v Ljudski skupščini Slovenije.

Po stanju iz januarja 1952 so imeli Madžari večino v sledečih krajevnih odborih odn. občinah: Domanjšovci, Hodoš, Prosenjakovci, Dolina, Gor. Lakoš, Gabrje, Genterovci, Dobrovnik, Motvarjevci in Prosenjakovci. Predsedniki vseh teh odborov, razen odbora v Prosenjakovcih, so bili pripadniki madžarske manjšine. V občinskem odboru Mostje imajo Madžari od 13 odbornikov pet svojih zastopnikov, v okrajnem ljudskem odboru Murska Sobotna imajo tri, v Mestnem ljudskem odboru v Lendavi pa od 39 12 zastopnikov. To je bilo stanje pred upravno reformo in zložitvijo krajevnih odborov v večje občine, ki se je izvršila poleti 1952.

V Ljudski skupščini Slovenije sta dva zastopnika in poslanca madžarske manjšine in to: Vida Geza, kmet iz Motvarjevcev in Jožef Gerenčer, vrtalni mojster pri proizvodnji nafte, doma iz Doline. Vida Geza je gibalna sila prosvetnega in političnega življenja madžarske manjšine in je predsednik krajevnega odbora v Motvarjevcih. On je organiziral madžarsko gledališko družino in izobraževalne tečaje, uredil madžarsko knjižnico in predava kot kmetijski strokovnjak pri madžarskih kmetijskih in gospodarskih organizacijah.

Enakopravnost madžarske manjšine na socialnem in gospodarskem polju

Pripadniki madžarske manjšine so v prvi vrsti zaposleni pri državnih podjetjih v Prekmurju. Tako je sedaj pri podjetju „Proizvodnja nafte“ zaposlenih v lendavskem okraju nad 379 delavcev in 28 uslužbencev madžarske narodnosti, pri „Splošnem gradbenem podjetju“ v lendavskem okraju je 50% vseh zaposlenih delavcev madžarske narodnosti in to v sezoni ca. 150, v mrtvi sezoni pa 35. Madžari iz Prekmurja so zaposleni tudi v nekaterih industrijskih podjetjih Slovenije.

V lendavskem okraju imamo 11 splošnih madžarskih kmečkih zadrug. Najmočnejša je v Dol. Lendavi in oskrbuje velik del madžarskega prebivalstva, nadalje so še v Čentibi, Dolini, Dolgi vasi, Dobrovniku, Gabrju, Kap-

ci, Lakošu, Motvarjevcih, Radmožancih in Žitkovcih. Država nudi tem madžarskim zadrugam izdatno in enako gospodarsko pomoč kakor slovenskim kmečkim zadrugam.

V soboškem okraju imamo dve samostojni madžarski obdelovalni zadruge in to v Hodošu, ki obsega 20 gospodarstev s površino 295 ha in v Krplivniku, ki obsega 11 gospodarstev s površino 144 ha. Nadalje ima madžarska manjšina v tem okraju še tri splošne kmečke zadruge in sicer v Domanjovcih, Hodošu in Prosenjakovcih. V soboškem okraju so madžarske vasi gospodarsko zelo močne in prevladujejo pretežno srednji kmetje, tako da v nekaterih družinah primanjkuje z ozirom na velika gospodarstva delovna sila.

Madžarska manjšina je torej v socialnem in gospodarskem oziru popolnoma enakopravna. Pripadnike te manjšine ne tare več brezposelnost, zaradi katere je moral prej vsako leto nekaj tisoč Madžarov iskati sezonsko delo v tujini. Delovna sila manjšine je v celoti vključena v domačo produkcijo. Večina Madžarov, ki iščejo delo, najde zaposlitev bodisi pri podjetju „Nafta“ ali pa pri „Splošnem gradbenem podjetju“ na lendavskem ozemlju.

Enakopravnost manjšine na upravnem področju

Pripadniki madžarske manjšine imajo pravico ustno in pismeno občevati z vsemi oblastnimi organi v madžarskem jeziku. Pri političnih kakor tudi pri sodnih oblasteh ima vsak Madžar pravico govoriti v svojem maternem jeziku in mu je ta možnost tudi dana, ker so povsod nameščeni uradniki, ki obvladajo madžarski jezik. Tako je na primer bilo začet-

kom l. 1952 na Okrajnem ljudskem odboru v Murski Soboti od 88 javnih uslužbencev 34 zmožnih madžarskega jezika, na Mestnem ljudskem odboru v Dol. Lendavi pa 7. Na vsem ozemlju, na katerem bivajo Madžari, so uradni napisi dvojezični.

Iz navedenega izhaja torej, da je Ljudska republika Slovenija vzorno uredila položaj madžarske narodne manjšine tako, da uživa na političnem, kulturnem, prosvetnem, socialnem in gospodarskem področju enake pravice, kakor Slovenci kot državni narod.

Pred nastopom kominformovske propagande so bili stiki madžarske manjšine z matičnim narodom zelo tesni in živi. Kulturna povezanost je bila popolna. Iz Madžarske je prejemale manjšina leposlovno literaturo, v prvih letih po zlomu nacifašizma pa so se uporabljale na osnovnih šolah celo nekatere učne knjige, ki so bile v rabi na šolah na Madžarskem. Da je kulturna povezanost z matičnim narodom prestala, je kriva kominformovska in šovinistična propaganda Madžarske proti Jugoslaviji.

Kričeče nasprotje napram položaju madžarske manjšine v Sloveniji pa je položaj slovenske manjšine na Madžarskem, t. j. porabskih Slovencev. Od dobe spora kominforme dalje izvajajo madžarske oblasti zoper to slovensko manjšino, ki šteje okoli 10.000 pripadnikov, najhujši teror, odvzeli so ji ne samo manjšinske temveč tudi človečanske pravice, in od leta 1950 dalje je njihova usoda — deportacija v delovna in koncentracijska taborišča v notranjosti madžarske države.

FRANCE GRAFENAUER

MOJA LETA

Zbral in uredil dr. Julij Felaher

(Nadaljevanje)

Zapiski Franceta Grafenauerja o njegovem delu — zastopanju in čuvanju narodnih pravic koroških Slovencev v državnem zboru na Dunaju v dobi od 1907—1914 so zelo skromni, čeravno je bila ta doba politično silno razgibana in je Grafenauerjevo delo zavzelo največji razmah. Mogoče je, da so bile kake zavedne beležke v onem delu njegovega rokopisa, ki se je zgubil (18 strani). Zelo obsežno in dragoceno gradivo za to dobo pa je bilo v Grafenauerjevem domu pri p. d. Plicu v Mostah. Sam sem ga videl o priliki mojih obiskov pri Plicu v letih 1926—1937. Med drugim so bili tam njegova korespondenca, koncepti važnejših govorov, člankov in razprav, fotografije, prepisi interpelacij, peticij in pritožb, ki jih je on vložil tekom let v deželnem in državnem zboru, stenografski protokoli deželnega in državnega zbora itd.

Vse to je bilo od nacifašistov v drugi svetovni vojni uničeno. Ko so namreč v aprilu 1942 izselili najbolj zavedne slovenske družine iz brdske občine, so uničili vse slovenske knjige, spise in listine, katere so bile v posesti prebivalstva v občini. Na čelu izvrševalcev tega barbarskega dejanja je bilo učiteljstvo na Brdu in Melvičah ter orožništvo v Šmohorju. S terorjem, grožnjami in plakati „Der Kärntner spricht deutsch“ (Korošec govori nemško) so slovensko prebivalstvo ustrahovali. Šolarji so morali po vseh vaseh zbrati slovenske knjige, jih prinesiti v šolo, kjer jih je učiteljstvo zažgalo.¹⁾ Orožništvo iz Šmohorja pa je za-

plenilo knjižnici prosvetnih društev na Brdu in v Melvičah in jih odpeljalo v Šmohor, da jih uničijo. Grafenauerjev arhiv in knjižnico pa je odpeljal po izselitvi njegove žene Alojzije in hčerke Cecilije por. Wutti v velikem košu od Plica pod neki kozolec v Mostah oni nacifašist, ki je bil naseljen na posestvu prisilno izseljenega Slovenca Edija Ravterja p. d. Bedenča v Mostah. Tja so pripeljali tudi slovenske knjige in Grafenauerjeve spise, ki so bili shranjeni na domu Cecilije Wutti p. d. Vinklarce. Vse to so nacifašisti zažgali; malenkost je rešil p. d. O.nan, posestnik v Mostah.

Zaradi boljšega razumevanja težkega boja koroških Slovencev za narodne pravice in obstanek bi bil v zvezi z Grafenauerjevimi spomini potreben pregled zastopstva koroških Slovencev odtod pregled njihovega zastopavanja v deželnem zboru Koroške in državnem zboru na Dunaju za dobo od leta 1848 dalje, ko so se ljudske množice borile za državljanske svoboščine.

Ker pa nameravam to poglavje politične zgodovine koroških Slovencev obdelati posebej v obširni razpravi in priobčiti v „Svobodi“, se hočem na tem mestu dotakniti političnih dogodkov na Koroškem v pogledu zastopstva koroških Slovencev v osrednjem parlamentu samo v toliko, v kolikor je to potrebno za dopolnitev slike političnih dogajanj, ki nam jih podaja Grafenauer. On postavlja vprašanje, „zakaj se Slovenci na Koroškem niso že prej podali v boj za svoj državnozborni mandat“. Pri tem ima v mislih dobo pred izvolitvijo Lamberta Einspielerja v državni zbor (15. marc 1897). V tem oziru pa je Grafenauer prezrl številne napore koroških Slovencev, da si priborijo svoje poslance za državni zbor; po številu prebivalstva bi morali Slovincem na Koroškem pripadati trije mandati. Ko-

¹⁾ Precejšnje število takih učiteljev, ki so se „proslavili“ v dobi nacizma po takih podvigih proti Slovincem, je danes vzlic temu nameščeno na dvojezičnih šolah na Koroškem; kako ti bivši nacisti vzgajajo slovenske otroke v ljubezni do materinega jezika in slovenske kulture, je velika uganka.

roška je namreč prvotno pošiljala v osrednji parlament devet poslancev, v poznejši dobi pa deset, Slovenci pa so tvorili eno tretjino prebivalstva Koroške.

Doba od 1861 — 1873

Po februarški ustavi iz leta 1861 se poslanci v državni zbor niso volili naravnost — marveč posredno po deželnih zborih; ti so iz svoje srede volili delegate za državni zbor. Število vseh poslancev v državnem zboru je tedaj znašalo 203. Tako je nemškonaacionalna večina v koroškem deželnem zboru volila v osrednji parlament samo svoje pristaše, večinoma višje državne uradnike, ki niso bili neodvisni in torej niso mogli uspešno zastopati interese ljudstva; splošno so veljali za „kimovce“. Na koroške Slovence se sploh niso ozirali. Ker pa je vlada hotela osvoboditi državni zbor od deželnih zborov, je izdala nov volilni red, ki je stopil v veljavo 1873. Po istem so se volili državnozborni poslanci neposredno in ne več posredno iz deželnih zborov. Število poslancev so zvišali od 203 na 351. Toda tudi novi volilni red se ni oziral na slovenski del Koroške; saj so tako vlada kakor njen birokratski aparat in narodno-nestrpna nemškonaacionalna politika v deželi bili na straži, da ostanejo Slovenci politično brezpravni, socialno pa izkoriščani. Novi volilni red je imel prvenstveni cilj, da se zagotovi v državnem zboru nemška večina. Zato so prisodili plemiškemu veleposestvu, mestom in industrijskim krajem, trgovini in obrti — torej imovitemu, slovenstvu odtujenemu meščanstvu — nesorazmerno visoko število mandatov. Gospodarsko in socialno nižje stoječe slovensko podeželje pa je bilo zapostavljeno: a) glede števila poslancev, b) zaradi sestave volilnih okrajev, c) po načinu volitev. Slovensko ozemlje so namreč razkosali in ga pridelili nemškim volilnim okrajem, da bi bilo mogoče preglasovanje slovenskih volilcev po nemških. Kmečki volilci niso volili poslancev naravnost, marveč posredno po volilnih možeh, ki so jih volile občine v takozvanih prvotnih volitvah. Šele ti volilni možje so potem volili poslance v državni zbor.²⁾ Delavski stan je bil oropan vseh po-

litičnih pravic in na celi črti socialno izkoriščan. Od devet poslancev, ki so pripadali v državnem zboru Koroški, so volili: enega veleposestniki in grajščaki, enega trgovska zbornica, enega mesto Celovec, enega mesto Beljak z zgornjekoroškimi mesti in trgi, enega spodnjekoroški trgi in mesta, štiri pa kmečke občine. Le-te so bile razdeljene na sledeče štiri volilne okraje, od katerih je vsak volil po enega poslanca v državni zbor in sicer:³⁾

Volilni okraj Velikovec-Celovec je obsegal sodne okraje Celovec, Dobrlava, Pliberk, Trg, Velikovec, Žel. Kap'la.

Volilni okraj Beljak-Borovlje je obsegal sodne okraje Beljak, Borovlje, Podkloster, Rožek, Špaterjan, Trbiž.

Volilni okraj Volšperk-Št. Vid je obsegal sodne okraje Breže, Krka, Št. Lenart v Labotski dolini, Št. Pavel, Stari dvor, Svinec, Št. Vid ob Glani in Volšperk.

Volilni okraj Šmohor-Špital je obsegal sodne okraje Greifenburg, Kotiče, Vogliče, Milštat, Sovodje, Šmohor, Špital, Zgornja Bela.

Slovenci so torej mogli postaviti svoje kandidate le v prvih dveh volilnih okrajih, slovenske občine v šmohorskem okraju pa so popolnoma utonile v nemškem volilnem okraju Šmohor-Špital, dravograjska občina pa v volilnem okraju Volšperk-Št. Vid.

Pri volitvah leta 1873 so Slovenci postavili kandidate v volilnih okrajih Velikovec-Celovec in Beljak-Borovlje. Eden teh kandidatov je bil Ferdo Vigele, učitelj in posestnik na Bistrici na Zilji, soustanovitelj in tajnik političnega društva za koroške Slovence „Trdnjava“. Slovenski kandidat v volilnem okraju Velikovec-Celovec je dobil 89 glasov, njegov nasprotnik, nemški nacionalc pa 151; v volilnem okraju Beljak-Borovlje je za slovenskega kandidata oddalo 55 volilnih mož svoje glasove, za nasprotnega pa 65.

Pri prihodnjih državnozbornih volitvah leta 1879 so Slovenci postavili v obeh prej navedenih volilnih okrajih zopet svoje kandidate. V volilnem okraju Velikovec-Celovec je Andrej Einspieler dobil 104 glasove, njegov nasprotnik nemško-nacionalni Peter Lax pa 117

²⁾ Dr. Josip Mal, Zgodovina slovenskega naroda, 15. zv., str. 991, 992.

³⁾ Andrej Einspieler, Političen katekizem za Slovence, Celovec 1873, str. 47 in 48.

glasov. V volilnem okraju Beljak-Borovlje je slovenski kandidat dobil 40 glasov, nasprotnik pa 76.

Tretje državnozborske volitve po volilnem redu iz leta 1873 so bile 2. junija 1885. Slovenski kandidat v volilnem okraju Velikovec-Celovec je bil trgovinski minister Feliks baron Pino iz grajščine Kohlhof pri Velikovcu, po rodu sicer Nemeč, toda napram Slovincem pravičen; zastopal je zahteve koroških Slovencev po enakopravnosti, bil jim je vedno iskren prijatelj in vnet zagovornik, zaradi česar so ga nemško-nacionalni mogotci v deželi sovražili. Kandidat nemškonacionalne stranke pa je bil Peter Lax. Pino je dobil pri volitvah 125 glasov, Lax pa 103. Zmaga slovenskega kandidata pri državnozborskih volitvah je spravila nemško-nacionalne prenapeteže v deželi iz ravnotežja in povzročila še besnejše napade nemških nacionalcev proti Slovincem in njihovemu državnemu poslancu v nemško-nacionalnih časnikih. Posebno ostro je napadal Pinota dr. Steinwender, državni poslanec Beljaka. Toda slovenski volilci velikovškega političnega okraja so izrekli svojemu poslancu zaupnico, ki mu jo je izročila 3. maja 1886 deputacija desetih volilnih mož; od 111 volilnih mož, ki jih je tedaj štel velikovski politični okraj, je zaupnico podpisalo 108 volilnih mož.

V volilnem okraju Beljak-Borovlje so Slovenci kandidirali pri teh volitvah Andreja Einspielerja, ki je prejel 63 glasov slovenskih volilnih mož, njegov nasprotnik, nemški nacionalc dr. Jernej Wrann pa 70 glasov. Če bi se bili konservativni Nemci držali dogovora s Slovenci, glasom katerega so Slovenci v volilnem okraju Šmohor in Št. Vid-Volšperk glasovali za nemške konservativne kandidate, nemški volilni možje v volilnih okrajih Beljak-Borovlje in Velikovec-Celovec pa bi morali oddati glasove slovenskim kandidatom, bi bil Andrej Einspieler izvoljen v državni zbor, ker mu je do zmage manjkalo samo osem glasov. Toda Einspieler ni dobil niti enega glasu od nemških volilnih mož in celo nemški duhovniki so volili protikandidata Einspielerja. Tako so postopali nemški konservativci že vsa zadnja leta, saj je celo nemško-nacionalni časnik „Freie Stimmen“ pohvalil maja 1884 nemško duhovščino zaradi njenega protislovenskega

zadržanja, češ „der Clerus im Lande hat nach langer Irrfahrt es nun grösstenteils eingesehen, dass er auf dem Holzwege war.“

Ker je državni poslanec dr. Wrann umrl, so bile 3. februarja 1886 nadomestne volitve v volilnem okraju Beljak-Borovlje. Slovenci so kandidirali spet Andreja Einspielerja, katerega je volilo 56 slovenskih volilnih mož, medtem ko je dobil nemško-nacionalni kandidat Karl Ghon, trgovec iz Beljaka, 77 glasov.

Zaradi neprestanih osebnih napadov in ker je bil imenovan za deželnega glavarja Bukovine, je baron Pino začetkom leta 1887 odložil svoj mandat. Nadomestne volitve za volilni okraj Velikovec-Celovec so bile razpisane na 14. marca 1887. Andrej Einspieler, ki je končno uvidel, da so nemški konservativni volilci v sodnem okraju Trg vedno strnjeno volili protislovensko, ni hotel več prevzeti kandidature. Zaradi stalnih groženj tako s strani šovinističnih krogov kakor s strani vlade proti slovenskim vodilnim osebam in ker so Slovenci računali na spremembo volilnega reda in pravičnejšo določitev volilnih okrajev, so v znak protesta proti nevzdržnemu stanju v slovenskem delu Koroške sklenili, da se ne udeležijo državnozborskih volitev. Izvoljen je bil kandidat nemškega „Bauernbunda“ Peter Lax.

Pri volitvah za državni zbor, ki so bile 5. marca 1891, je odbor Katoliško-političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem postavil za slovenska kandidata za volilni okraj Velikovec-Celovec Franceta Murija, posestnika in deželnega poslanca na Jezerskem, za volilni okraj Beljak-Borovlje Martina Štiha, p. d. Šlemica, posestnika in župana v Št. Janžu v Rožu. Murija je volilo 108 volilnih mož, medtem ko je kandidat „Bauernbunda“ Franc Kirschner, p. d. Razajev na Žihpoljah, dobil 121 glasov. V beljaško-borovljskem volilnem okraju je slovenski kandidat Martin Štih dobil 45 glasov, nemško-nacionalc Karl Ghon pa 95 glasov. Pomoč, ki so jo dobili Slovenci od strani nemške konservativne stranke pri volitvah, je bila minimalna, čeravno so slovenski volilni možje iz slovenskih občin šmohorskega okraja oddali svoje glasove za nemškega konservativnega kandidata Janeza Peitlerja iz Rennwega.

Leta 1894 so se Slovenci sodnega okraja Šmohor v Ziljski dolini in v občini Spodaji Dravograd spet udeležili državnozborskih volitev. Poslanec Nischelwitzer, ki je zastopal volilni okraj Šmohor-Špital, je umrl; drugi nemško-nacionalni poslanec Vid Prettner, ki je bil izvoljen v volilnem okraju Št. Vid-Volšperk, je odložil svoj mandat. Pri volitvah 28. avgusta 1894 so slovenski volilni moške — 13 po številu — iz občin Blače, Brdo, Goriče in Št. Štefan odločili izvolitev nemškega konservativnega poslanca Janeza Peitlerja iz Rennwega, ki je bil izvoljen s 77 glasovi — njegov nasprotnik, nemški nacionalenc Winkler, državni pravdnik v Celovcu, pa je dobil 69 glasov. Vzlic temu je Peitler ostal na liniji nemških konservativcev na Koroškem, ki se niti v deželnem niti v državnem zboru nikoli niso zavzeli za narodne pravice in enakopravnost koroških Slovencev.

Prihodnje državnozborske volitve so bile 15. marca 1897. Politična organizacija Slovencev je kandidirala v volilnem okraju Velikovec-Celovec Lamberta Einspielerja, kanonika v Celovcu, v volilnem okraju Borovlje-Beljak prof. ing. Martina Kovača, za volilni okraj Volšperk-Št. Vid so proglasili abstinenco, tako da se Slovenci iz dravograjске občine niso udeležili volitev. Slovence v šmohorskem okraju pa je politična organizacija pozvala, naj volijo spet nemškega konservativca Janeza Peitlerja. To so bili kandidati pri volitvah zastopnikov kmečkih občin. V splošni kuriji, v kateri je vsa Koroška volila enega poslanca, so Slovenci podpirali nemško-konservativnega kandidata benediktinca Odila Frankla, prof. na gimnaziji v Št. Pavlu. Ker pa je bil izid prvotnih volitev — to je volitev volilnih moških po občinah v volilnem okraju Borovlje-Beljak za Slovence neugoden, se glavnih volitev v tem volilnem okraju niso udeležili. Izid glavnih volitev z dne 15. marca 1897 je bil: Lambert Einspieler je zmagal s 117 glasovi proti kandidatu nemško-nacionalnega „Bauernbunda“ Francu Kirschnerju iz Žihpolj, ki je dobil 114 glasov. V beljaško-boroveljskem okraju je bil izvoljen nemški nacionalec Karl Ghon iz Beljaka, v šmohorsko-špitalskem okraju pa nemški nacionalec A. Wernisch, njegov proti-

kandidat, konservativec Janez Peitler, pa je propadel.

Novoizvoljeni državni zbor se je sestel 17. marca 1897 na Dunaju in je štel 425 poslancev. Neustrašeno in odločno je zastopal Lambert Einspieler koroške Slovence v državnem zboru do njegovega razpusta dne 7. septembra 1900.

France Grafenauer kandidira prvič pri državnozborskih volitvah

Nove državnozborske volitve za zastopnike kmečkih občin na Koroškem so bile razpisane 10. januarja 1901. Volitve so se vršile še po starem, reakcionarnem volilnem redu. Politično vodstvo koroških Slovencev je kandidiralo v volilnem okraju Velikovec-Celovec Franceta Grafenauerja. Grafenauer se je z vso silo posvetil politični akciji. Imel je številne shode in konference s slovenskimi volilci, posebno v Podjuni. Tako je 30. septembra 1900 govoril na shodih v Črni in Mežici, 14. oktobra v na Fari pri Prevaljah in v Kamnu, 28. X. v Grebinskem Kloštru in v Št. Jakobu, občina Št. Peter pri Velikovcu, 4. XI. v Grablji vesi, obč. Št. Vid v Podjuni in v Št. Juriju na Vinogradih, 11. XI. v Ličji vesi pri Pokrčah in v Ilovljah, obč. Kotmara ves, 18. XI. v Krčanjah in Libeličah, 25. XI. v Galiciji in Žitari vesi. Njegovi sodelavci, ki so kot govorniki nastopali na teh shodih, so bili znani narodni delavci Bayer, Kramar, Limpel, Prosekar, tajnik Rozman, Trajber in vikar Podgorc. 82 volilnih moških je volilo Franceta Grafenauerja; zmagal je njegov nasprotnik A. Čare (Tscharre), kandidat „Bauernbunda“ in tedanji predsednik Kmetijske zbornice.

V volilnem okraju Beljak-Borovlje se Slovenci niso udeležili državnozborskih volitev. Tako so torej pri teh volitvah Slovenci izgubili svojega zastopnika v državnem zboru.

28. I. 1907 je bila zadnja seja avstrijskega državnega zbora, ki je bil izvoljen po starem reakcionarnem kurijalnem sistemu. Januarja 1907 pa je stopil v veljavo nov volilni red, ki je uvedel enako volilno pravico in tajnost glasanja. S tem šele je bila odprta pot zastopnikom ljudskih množic v osrednji parlament. Tudi koroški Slovenci so pozdravili enako volilno pravico, ker so od nje pričakovali pra-

vičnejše zastopstvo v državnem zboru. Po številu prebivalstva bi jim pripadala vsaj dva mandata. Ker pa so imeli na Koroškem nemški nacionalci vseh dotodanjih deset koroških deželnozborskih mandatov, so na vsak način hoteli ohraniti svoje dotakratne pozicije. Zaradi tega so z germanizatorsko volilno geometrijo razdrobili koroške Slovence na šest volilnih okrajev, tako da so jih Nemci pri vsakih volitvah lahko majorizirali. S tem so Slovencem vzeli to, kar so od volilne reforme po pravici pričakovali.

Dne 14. maja 1907 so koroški Slovenci manifestirali svojo voljo in moč za nadaljnjo narodno življenje. Postavili so naslednje kandidate: za volilni okraj Borovlje, Dobrla ves, Pliberk, Žel. Kapla Franceta Grafenauerja, deželnega poslanca na Brdu, za volilni okraj Celovec-okolica mons. Valentina Podgorca v Celovcu, za volilni okraj Stari dvor, Svinec, Velikovec Florjana Ellensdorferja, župana v Grebinju, za volilni okraj mesto Celovec Teodorja Osano, kiparja v Celovcu, za volilni okraj Beljak Petra Wiegeleta, posestnika v Podgorju. Od slovenskih kandidatov je zmagal France Grafenauer z 4668 glasov, t. j. z večino 1156 glasov nad svojimi štirimi protikandidati.

Izvolitev Grafenauerja je silno dvignila samozavest in borbenost koroških Slovencev.

Dne 19. junija 1907 je bilo otvorjeno zasedanje državnega zbora. Od tega dne dalje je Grafenauer vsa leta do izbruha prve svetovne vojne možato zastopal pravice koroških Slovencev v osrednjem parlamentu. Med prvimi njegovimi nastopi v parlamentu je bila vložitev 64 peticij za ustanovitev slovenske univerze v Ljubljani, ki so jih Grafenauerju poslali koroški slovenski občinski zastopi in društva, nadalje nujni predlog za podpore kmeč-

kemu prebivalstvu v velikovškem političnem okraju, posebno v občinah Blato, Dobrla ves, Prevalje in Šmihel nad Pliberkom.

Grafenauer je temeljito izpraševal v svojih govorih v parlamentu koroškim šovinistom njihovo kosmato vest; zato je bil tudi vsa leta glavna tarča njihovih napadov. Prva svetovna vojna jim je nudila priliko za odstranitev Grafenauerja iz političnega življenja. Leta, 1916 so ga denuncirali in pustili po izrednem vojaškem sodišču obsoditi na pet let težke ječe, z obsodbo pa je izgubil tudi svoj poslanski mandat.

Besede, ki jih je koroški Nemeč, Vinzenz Rizzi, naslovil na nemško javnost in obsodil ogaben protislovenski boj in napade na voditelja koroških Slovencev Andreja Einspielerja, imajo enako veljavo za Grafenauerja in njegovo dobo. Zato jih tukaj ponavljam: „Wir schließen uns dem Wunsche nach Förderung aller Nationalitäten aus dem tiefsten Herzen an, und wir müssen mit Bedauern bemerken, daß in unserm theuren Vaterlande h'erüber hie und da noch ganz absonderliche Ansichten herrschen. Wir machen aus unsern deutschen Sympathien kein Hehl, wir sind deutsch, durch und durch deutsch, aber wir sind gerecht. Und weil wir es sind, finden wir die Forderung der Slovenen wegen Einführung ihrer Sprache in Amt und Schule so begründet, so von sich selbst verstehend; — und weil wir es sind, finden wir die Forderung, daß die Beamten, die Diener des Volkes, die Sprache des Volkes verstehen, so bescheiden; und weil wir es sind, treibt uns jene rohe Polemik gegen einen vereinzelt muthigen Vorkämpfer der Slovenen, wie sie von deutscher Seite stattfindet, die Röthe der Scham auf die Wangen.“⁴⁾

Temu uvodu naj sledijo besede Franceta Grafenauerja.

Doba 1861 — 1900

„Čitateljem, posebno tistim, katerih življenje je s politiko opleskano, se bo vsiljevalo vprašanje, zakaj da se Slovenci na Koroškem niso že prej podali v boj za svoj državnozborski mandat, ko sem vendar bil že skozi deset let deželni poslanec in Slovenci tudi pred mojo dobo niso bili brez svojih delegatov v

deželnem zboru Koroške. Odgovor na to vprašanje spada sicer le deloma v opis „Mojih let“, toda čutim se dolžnega, da dam o njem obširnejše pojasnilo. Odkar je koroški vodnik,

⁴⁾ „Stimmen aus Innerösterreich“, Celovec, 1861, str. 383.

naš nepozabni oče Andrej Einspieler, zbudil koroške Slovence iz narodnega spanja in jih vzgajal in navdušil za politično življenje, so si priborili tudi svoje zastopnike v deželnem zboru in jasno je, da od tistega časa v slovenski pokrajini koroške dežele ni manjkalo delovnih in požrtvovalnih rodoljubov med preprostim ljudstvom. Pod spretnim in preudarnim vodstvom duhovniške in svetne inteligence, kateri so se pridružili tudi junaki ljudsko-učiteljskega stanu tiste dobe, je narodni idealizem hitro napredoval in razširjal svoje zdrave korenine v ljudskih masah. Misel na osvojitve državnoborskega mandata je ležala v zibelki že za dobo Andreja Einspielerja; njegovo izvršitev v prid Slovencem pa je onemogočal volilni okraj. Ta volilni okraj je bil zaradi brezobzirne nadvlade Nemcev v monarhiji v tisti volini dobi in v naslednjih do leta 1907 sestavljen iz po večini slovenskega okrajnega glavarstva Velikovec in iz popolnoma nemške politične ekspoziture Trg (Feldkirchen), katera je služila kot morilna protitež slovenskih volilcev okrajnega glavarstva Velikovec. Zaradi teh brezupnih razmer se je Slovencem posrečilo v imenovanih volilnih dobah imeti samo za kratko dobo dveh-treh let svojega državnoborskega poslanca v osebi stolnega prošta Lamberta Einspielerja. Z ozirom na sestavo vseh drugih volilnih okrajev koroške dežele bodisi za deželni ali državni zbor pa bi bilo brez pomena o izgledu na kak uspeh za Slovence izgubljati le eno samo besedo.

Naloga Slovencev v vseh drugih volilnih okrajih, v katere so bili po volilnem redu razkosani, je obstojala v možnosti, da zabrani izvolitev „večjega zla“ in izsili ob tej priložnosti kake obljube od strani „manjšega zla“ v svoj prilog. Med takimi obljubami, ki so ob času migljajoče sreče dane, ležita in se dobrovoljno gibljeta pozabljivost in slučaj. Ne spominjam se, da bi katera teh obljub zapustila svoj krstni kamen.“

Državnoborske volitve 12. januarja 1901

„Menda zaradi predčasnega ali meddobnega razpusta državnega zbora so bile razpisane nove volitve v to zbornico po starem petgol-

linarskem sistemu in volilnem redu. Prevzel sem k deželnozbornskemu bremenu na zahtevo vodstva slovenske stranke tudi še butaro državnoborskega kandidata v velikovškem okraju. S tem korakom pa je odprla usoda nov predal in nov oddelek telesnih in duševnih naporov in težav. Ko bi bilo človeku dano, vedeti za prihodnje, kakor se spominja preteklega, bi bil ta moj korak gotovo izostal. Danes ga štejem k naloženi pokori. Toda upanje ne stara, ampak človek stara v upanju. Oprijel sem se torej tudi jaz novega posla v novem upanju. Raztreseni volilni okraj se je raztezal od Djekš do Jezerskega v severno-južni smeri, za en dan peš hoje — takrat še nismo poznali aeroplanov in osemurni de'avnik — ter od Meže do Reichenaua, kar pomeni najmanj dva dni nepretrgane pešhoje v vzhodno-zapadni smeri. Vse to ozemlje je močao gorato in večina krajev od prometnih naprav oddaljena. Nemško-narodni stranki se je posrečilo imeti za ta volilni okraj svojega kandidata v osebi predsednika Kmetijske družbe Antona Čare, kateri je bil po svojem mišljenju in političnem naziranju „Nemcem prijazen Slovenec“, kakor so se nazivali v politični nemščini vsi koroški nemčurji, po svoji socialni veljavi pa je bil mogočen gospod in kot tak tehtna politična oseba. Vladni sistem je bil popolnoma v oblasti Nemcev:

Čitatelji bodo radi priznali, da sem videl pod takimi okoliščinami zadosti težav pred svojimi očmi, toda: šel sem v boj, ker je bil za slovensko stvar potreben, četudi ni migljala zmaga. Mislil sem: boljše je, zdrav delati kakor bolan ležati, Opravkov sem imel sicer tudi na svojem posestvu zadosti. Čutil sem neko posebno moč v sebi in neki glas me je vedno opominjal: narcd te potrebuje, ne omagaj in ne boj se. To je bilo jedro mojega narodnega navdušenja. Pričel sem torej tudi ta novi posel s shodi, zborovanji, razgovori in drugimi opravki, ki so se mi zdeli potrebni in umestni.“

Državnoborske volitve 14. maja 1907

„Med razpravo o novem volilnem redu za državni zbor leta 1907 je prejelo naše politično vodstvo vznemirljivo poročilo o nevarnosti,

da koroškim Slovincem sploh ne bo določen mandat za državni zbor, ker prevladuje v volilnem odseku državnega zbora zaradi vpliva in diplomacije nemških članov mnenje, da pripada ta mandat Kočevarjem na Kranjskem. To poročilo je razburilo ves slovenski Korotan in to v tem večji meri, ker je koroškim Slovincem bilo znano, da so takratni slovenski državnozborni poslanci zaradi svoje politično-strankarske razcepljenosti igrali disonantno harmoniko v državnem koncertu.

Podala se je torej deputacija, obstoječa iz nekaterih mož na Dunaj, da to nemško nakano zajezi in odvrne od koroških Slovencev smrtno nevarnost. Bil pa je za ta pomenljivi korak tudi skrajni čas in ta deputacija največji uspeh na zunaj in znotraj za takratno slovensko politično vodstvo na Koroškem. Izglasovanje novega volilnega reda za državni zbor se je namreč vršilo že nekaj dni po našem odhodu na Dunaj. In v tej pehli časa se je skral' državnozborni mandat za Slovence na Koroškem. Moj opis bi pa trpel na popolnosti, ako bi ne povedal, kako je bila deputacija sprejeta v državnem zboru na Dunaju. Po razgovoru med dr. Jankom Brejcem in dr. Ivanom Šušteršičem nas je sprejel načelnik Češkega kluba — če se ne motim — dr. P a c á k, mož majhne postave, prikupen, toda mojstrsko isklesana politična osebnost. Obraz, kretnje, beseda — vse to je harmoniralo kakor najboljše orglje. Sprejel nas je — bratsko. Ko sem mu v polnem zaupanju potožil našo bol in razodel naš položaj, je nekaj časa molčal, a njegove oči so govorile. Prepričan sem bil, da mu gre koroška zgodovina skozi možgane in srece. Potem je izpregovoril, kolikor mi je še v spominu, sledeče: „Vaš politični položaj je težaven, to mi Čehi iz lastne skušnje vemo. K zmagi pa je potrebna edinost v borbi. Zahvalim se vam za vašo informacijo. Kar zadevne Češki klub — bodite uverjeni — da bomo v tej zadevi vaše delegate z veseljem podpirali. Ravno tako bodo tudi češki člani volilnega odseka vzajemno z vašimi člani nastopali. Imate pravico do mandata — to ni dvoma.“

Po preteku kake pol ure nas je sprejel načelnik „Kola poljskega“ vitez dr. Javorski, precej postaran, že upognjen, a kljub temu še velik poljski plemič. Ko je vstopil v avdienco

sobo, je želel: „Dober dan“ in nato takoj vprašal, česa želijo gospodje. Potrudil sem se, obrazložiti mu našo zadevo kolikor mogoče na jasen način, a opazil sem na njegovem kretanju, da se mu muči. Zato sem ga z običajno vdanostjo prosil pomoči od strani „Kola poljskega“. Odgovoril je: „Vsekakor more biti vaše prizadevanje upravičeno. Vzajemno informacijo na znanje. Kolo poljsko bo vzelo zadevo v pretres. Gospodje pa vendar ne bodo hoteli zahtevati, da bi Kolo poljsko stopilo zaradi te zadeve v opozicijo“. Ko je nato izrazil dr. Janko Brejc svoje negativno mnenje o potrebi opozicije, je vitez dr. Javorski odgovoril nekaj meni nerazumljivih besed in se od nas poslovil. — Če smo se razgovarjali o tej zadevi tudi z načelnikom socialnih demokratov, se ne spominjam. Ta kratka avdijenca mi je kot miniaturna zadostovala za presojo splošnih razmer v državnem zboru, katere hočem v nadaljnjem obširneje opisati.

Novi volilni red za državni zbor je bil leta 1907 kot zakon proglašen. Po tem zakonu so bili določeni kot slovenski volilni okraj na Koroškem sodnijski okraji: Borovlje, Dobrla ves, Pliberk, Železna Kapla. Ker so se pa v tem okolišju, razen Borovelj, nahajali tudi še veliki industrijski kraji: Črna, Guštanj, Leše, Mežica in Prevalje, ta državnozborni volilni okraj za zavedne Slovence ni bil neizpodbiten. Mnogoštevilno delavstvo teh krajev je bilo po licu in besedi izključno slovenske narodnosti, toda po duhu in naziranju v veliki večini marksistično opredeljeno, industrija in veleposestvo pa oboje v nemških rokah. Razen teh okolnosti smo morali zavedni Slovenci računati tudi z omahljivci, gospodarsko odvisnostjo, brezznačajnostjo nemčurjev in vplivom šolske vzgoje. Te neprijetnosti pa niso prav nič ohladile ognjevitega navdušenja slovenskega prebivalstva ob času razpisa državnozbornih volitev na pogladi nove volilne postave. Vse narodno zavedno prebivalstvo volilnega okraja se mi je zdelo kot en zdrav panj čebel, kateri se pripravljajo na rojenje. Povsod sem našel navdušenje in najlepšo harmonijo; vse je zidalo, nihče ni razdiral. In boj je vendar zmaga! Z večino 1156 glasov sem bil poslan kot zastopnik koroških Slovencev v državno palačo na Dunaj.“

France Grafenauer v državnem zboru

„Dunaj je lep, a lepši je moj dom. Tudi svojih spominov na Dunaj bom radi njihove privatne narave vzel nekaj s seboj v grob. Ko sem si ogledal sedeže poslancev v državni zbornici, mi je padla številka 516 na skrajni levo zbornice v oči. Za avstrijske dežele to stran Litve se mi je zdelo to število poslancev previsoko in politični aparat za uspešno delovanje v blagor ljudstva preokoren. Na misel mi je prišel pregovor: Več glav, več misli — toda malo uspeha — sem v mislih dodal. Nisem se mogel ubraniti vtisa, da bo številka 516 neroden in pretežak mlinski kamen za vodno moč polovice Litve.

Državnozborska palača je krasna stavba; zidana je bila od leta 1874—1883 in je stala 14 in pol milijonov kron. Ker mi je bil Dunaj kot vlemesto še neznan, sem se nastanil v hotelu Höller v Burggasse in ne morem ravno potrditi Levstikove sodbe o Dunaju. Svetoval bi pa sledeče: Kdor pride gledat Dunaj, naj ostane zunaj in gre čez dan na Dunaj. Dne 25. junija 1907 je bil izvoljen dr. Weisskirchner za predsednika državnega zbora. Jugoslovanski državni poslanci so bili v državnem zboru leta 1907 razdeljeni v dve samostojni, ločeni skupini: Slovenski klub in Jugoslovansko zvezo. V prvi teh skupin so bili združeni slovenski poslanci Goriške, večina državnih poslancev Kranjske in Štajerske. Drugi skupini pa so pripadali hrvaški državni poslanci Dalmacije, Istre, Primorske, Trsta in nekateri slovenski poslanci Kranjske in Štajerske. Žel a po združenju obeh skupin v enotno zvezo je vulkanizirala sicer v obeh skupinah — kar je pač naravno — do uresničenja te želje pa v tej državnozborski dobi le ni prišlo, ker se nasprotno in različno politično naziranje ni moglo premostiti. Menim pa, da je bilo pri tem zadržku tudi nekaj svojeglavosti vmes. Name kot slovanskega idealista in koroškega poslanca, ki mi je bila politična razdvojenost med brati neznana in zoprna, je ta „ločitev duhov“ bolešno vplivala. Po ponovnih volitvah v državni zbor leta 1911 pa se je združenje obeh jugoslovanskih skupin vendar izvršilo. To dejanje je odprlo vrata v naš skupni

dom. V meni je vzbudil ta za Jugoslovane in tudi za njihovo državnozborsko delegacijo velpomemben korak nove misli in podvojil moj pogum. Bil je tudi obojestransko nujno potreben; ravno tako potreben kakor Izraelcem voda in ravno tako učinkovit kakor Mojzesov udarec na skalo v puščavi.

Prva stopnja moje srčne želje se je s tem korakom izpolnila: v državni zbornici smo nastopali Jugoslovani enotno! In to mi je kot začetek, kot prvi akord naše pesmi zadostovalo.

Številka 516 pa je že v teku prvega leta državnozborske dobe začela slabo vplivati na delovanje državnega zbora. Med državnozborskimi sejami so začele od nemške-radikalne in vsenemške strani v presledkih padati žarke besede v prozornih stavkih, ki so jasno razodevale politično razpoloženje in prizadevanje teh skupin. Samostojnih predlogov je bilo v zbornici sicer v zadostnem številu vloženi, toda delovanje v odsekih se je zaradi pomnoženega števila njihovih članov zavlačevalo, ker so želeli pri razpravah priti vsi do besede. Ako pa se je v odseku sklenil konec debate, se je nevolja preglasovanih članov prenesla iz odseka v plenum zbornice. Pojavili pa so se v odsekih tudi svojevrstni zadržki, od katerih hočem enega na tem mestu radi njegove karakteristike opisati. V odseku za starostno zavarovanje, katerega predsednik je bil dr. Janez Ev. Krek, so se vršile razprave in posvetovanja brezhibno in brez ovir do onega paragrafa, kateri je določal letni prispevek zavarovanca. Ko je bil odsek že dogovorjen z vlado zaradi višine mesečne rente, ki naj bi znašala 25 kron, prispevek poedinega zavarovanca pa 4 vinarje dnevno od 20. do 60. leta starosti, se je oglasil k besedi poslanec Akunievski in predlagal, da naj se glasovanje o višini prispevka odloži za tri tedne; v tem času hoče dokazati, da je ta prispevek previsok. V Galiciji se namreč nahajajo privatni uradniki in nastavljeni, ki imajo mesečno le 6 kron plače in poleg tega še nekaj polja, na katerem pridelajo krompir in zelje. Tudi bi ne vedeli, kam z denarjem, ko bi prejeli 25 kron kot mesečno rento. Ako se pa že danes hoče sklepati o renti in prispevku, predlaga, da se v zakonu določi izjema za Galicijo. Odsek se je o teh stavljenih predlogih posvetoval, sklenil konec

seje in ne spominjam se, če se je sploh še vršila kaka seja tega odseka, ker je prva volilna doba državnega zbora trajala samo tri leta in je bil državni zbor v tej dobi opetovano za daljši čas odgoden, t. j. ukinjen.

Na tako manipulacijo se je posebno dobro razumel ministrski predsednik grof Stürgkh. Resnici na ljubo in čast pa boDI povedano, da je češko-jugoslovanska obstrukcija zaključitev državnega zbora leta 1910 naravnost zapovedala, ker je postal državni zbor de'la nezmožen.

Od leta 1907 do 1914 je bilo predloženih državnemu zboru, razen nekaj manjših, pet obširnih in važnih vladnih postavnih osnutkov v pretres in odobrenje. Trije teh postavnih osnutkov odnosno predlogov so bili državno-gospodarskega značaja, dva osnutka pa sta nosila izrazito vojaški pečat. Med gospodarske postavne osnutke je spadalo zidanje železniške proge iz Kranjske preko Bosne v Knin, nadalje nova železniška proga Košice—Bogumin in takozvani prekopi Odra—Visla v Galiciji. Med zakonske osnutke vojaške narave pa so spadali: osnutek zakona o vojnih dajatvah in postava o vojni poroški dolžnosti (Kriegshaftpflicht-Gesetz). Glede prvih treh zakonskih osnutkov v državnem zboru ni prišlo do razpravljanja, zadnja dva pa sta leta 1912 brez posebnih težav pri glasovanju postala zakon. Vojna nevarnost se je v državnem zboru sicer popolnoma zanikala, dobri nosovi pa so trdili, da vohajo smodnik. O usodi zgoraj navedenih treh postavnih osnutkov sem zvedel, da so proti novi železniški progi v Kuču vložili Madžari svoj veto, ker bi tekla proga skozi Bosno, katera je po njihovem mnenju bila državna dežela Avstrije in Ogrske. Zveze Dunaja z Galicijo po prekopih pa da so zabranjevale velike tehnične težkoče. Železnica Košice—Bogumin pa je bila itak le nekaka vzajemna koncesija. — Ustvaril sem si sodbo: Železnica v Knin bi vezala jugoslovanske dežele in tega morata ‚furor teutonicus‘ in ‚Madjar-Baratom‘ z dostojno potezo zabraniti.

Konec! V oči'gled takih okolnosti sem svojo državnozborsko delovanje usmeril na rešitev potreb mojega volilnega okraja, katere deželni zbor v Celovecu brez državne pomoči ni mogel zadovoljivo in ugodno reševati. K tem

zadevam je spadal v prvi vrsti vodovod za občino Klobasnico, v katero je bila zaradi nesnažne in slabe pitne vode mnogokatera bolezen pristojna. V tem pogledu sem našel pri vseh oblasteh od Velikovca do Dunaja ne le pravo razumevanje, ampak tudi radevoljno naklonjenost — neizvzemši naklonjenost dr. Arthurja Lemischa, referenta za te zadeve v koroškem deželnem zboru. Z dovršitvijo vodovoda za občino Klobasnico pa moj delovni načrt v državnem zboru ni bil izčrpan. V mojem volilnem okraju se je nahajalo še precejšnje število krajev, ki so potrebovali boljše prometne naprave in zveze, vravnavo hudournikov, napravo vodovodov in šol itd. Med te kraje so spadale tudi vasi: Korte, Ponikva, Sele in Strojna. Ponikva je glede naprave vodovoda mojo pomoč pod vplivom pliberške gospode na nedostojen način zavrnila in ubrala pot, katera v tedanjem času ni mogla biti uspešna. V moje varstvo pa so morali na dotično zborovanje v Ponikvi priti orožniki.

Ako bi hotel zapisati svoje številne intervencije pri raznih ministrstvih na Dunaju, bi potreboval stroj, ki sam misli in piše. Pripomniti pa moram, da so intervencije za državnega poslanca težavno in zadevi lahko škodljivo opravilo, ker je poslanec neredkokrat v zadevi pomanjkljivo ali pa celo netočno obveščen in informiran. Živo in rad pa se spominjam naslednje intervencije, bolje povedano — uradno zaželjenega pojasnila zadeve, katero hočem v naslednjem opisati. Sprejel sem v državni zbor vizitko, s katero sem bil naprošen, da naj pridem v kratkem v justično ministrstvo in se javim pri referentu, kateri mi je vizitko poslal; v zadevi Petra Serajnika. Ime tega referenta mi ni več v spominu. Takoj drugo jutro sem se podal v ministrstvo, da izvršim svojo nalogo. Spotoma sva se srečala z rojakom N. Po običajnem pozdravu kot dobra znanca me je ta vprašal: ‚Kam pa na vse-zgodaj?‘ ‚Grem Serajnika reševati‘, sem mu odgovoril. ‚V justično ministrstvo greste?‘ Pokazal sem mu vizitko, nakar mi je rekel: ‚Ubogi Serajnik je res pomoči potreben!‘ ‚Kam pa vi?‘, sem ga vprašal. ‚Maševati‘. ‚Za koga pa mašujete?‘ ‚Za dvor‘. ‚Saj dvor ni v nevarnosti, mašujte za našega Serajnika‘, sem mu odvrnil. Oči so govorile in poslovala sva se. —

V justičnem ministrstvu sem našel dotičnega referenta — ne spominjam se več, jeli bil ministrski svetnik ali sekcijski načelnik — že v pisarni. Sprejel me je prijazno in vprašal: „Vi gotovo poznate župnika Petra Serajnika, prosim povejte mi, kakšen pa je ta gospod?“ Opisal sem Serajnika, nakar mi je uradnik odgovoril: „Vaše poročilo potrjuje moje mnenje, sem Izraelit, toda zaradi vsake reči ne pustimo katoliškega duhovnika zapirati. Razmere med duhovniki in učitelji na Koroškem so nam znane.“⁵⁾ Ali ni bil Serajnik na neki župniji blizu vas, „V Blačah v Ziljski dolini, dve uri hoda od mene je bil,“ sem mu odgovoril. „In tam je menda rešil ob lastni življenjski nevarnosti nekega fanta, da ni utonil, jeli to res? Je res od takrat bolehen?“ Občina Blače je izstavila Serajniku zelo lepo spričevalo. Če cesar vse to izve, Serajnik nikakor ne bo kaznovan. Poskrbeti pa morate še nekaj podatkov, tako je končal uradnik. Ko sva z dr. Brejcem poskrbela te podatke, je bil Peter Serajnik pomiloščen. Časnik nemških nacionalcev „Freie Stimmen“ v Celovcu pa je prinesel z žolčem pisan članek „o slovenskem hujskaškem farju.“

*

V beležkah, ki zadevajo begunstvo Grafenauerja — saj je moral bežati iz svoje ljubljene Koroške zaradi terorja šovinističnih nasprotnikov dvakrat v Jugoslavijo in to prvič v januarju 1919, drugič pa po plebiscitu 1920 — sem našel še nekaj stavkov, spadajočih k osvetlitvi Grafenauerjevega političnega lika:

„Šest križev imam danes na sebi, (bilo je torej decembra 1920 — op. red.) a usoda mi je bila pravzaprav samo enkrat v tem času mila, takrat namreč, ko sem dobil svojo ženo, brez katere bi bilo moje dihanje na zemlji podobno jabolki ob mrtvem morju. Tudi današnji božični večer mi poteka v družbi z ženo... Moj duh me je peljal ta večer v „kinó“ in mi predstavljal potek mojega mnogostranskega kolovratenja, mojih političnih bojov in hudih prask mojega težavnega političnega stališča na Koroškem, ... Z eno besedo:

⁵⁾ Petra Serajnika je ovadil neki koroški učitelj zaradi veleizdaje in žalitve avstrijskega cesarja. Denunciacija je bila brez vsake osnove in podana zgolj iz osebnega sovraštva.

Predstavili so se mi vsi dogodki mojega življenja... V svojih zahtevah do življenja nikdar nisem bil objesten, življenje do mene pa v svojih zahtevah nikdar sito. Neko razvedrilo sem našel le v dejstvu, da značajnim in požrtvovalnim delavcem usoda nikdar ni napravljala gostije in nudila brezskrbnih dni... In ljudstvo, narod? Oh, ti ljubi moj Bog! Ljudstva in narodi so pač nesebičnih in delavnih mož potrebni, pa so jih malokdaj vredni. Pri Slovencih pa sem v svojem političnem delovanju opazil še neko vrsto duševne slabosti. Sv. Pavel piše, da pride vera od poslušanja. V političnem oziru se je pa ta veleum pri Slovencih zmotil, ker je stvar le prevečkrat narobe: Več ko slišijo, manj verujejo; manj ko imajo, več zapravijo in tem važnejša je stvar, tem manj jo upoštevajo. Dosledni pa so v enem: več ko trpijo, več pozabijo. Ne bom raziskaval, jeli to stališče Slovencev na pravem mestu. Kdor pa svoj dom ne brani, če se vanj priklatijo tatovi, je slab gospodar. Jasen dokaz tej moji trditvi je vsestransko trpljenje med svetovno vojno, katero so Slovenci — izvzemši posameznike — že popolnoma pozabili. Ali ne gre naša krščanska dolžnost predaleč? Smo kristjani samo mi? Ko bi bil konec svetovne vojne tak, kakršen je bil njen začetek, v čem bi obstojala naša pravica? Vsi nemški izdelki: od zlate marke do poštnih vrednot, od stroja do motike — še škatlje za mažo čevljev bi nosile simbol ali celo napis: „Nemška svetovna zmaga“. Za domovino Slovencev pa so bile določene severovzhodne pokrajine bivše monarhije. Za Karpati bi bila naša domovina! Hudo pač in neprijetno je pripadnikom vlade in gospostva željnega naroda pogrešati oblast nad manj vrednim narodom; znani sta tudi nemška narodna nestrpnost in občutljivost. Nič manj znana pa ni Nemcem nesloga Slovencev; naša strankarska zagrizenost in trma, kakor tudi naša narodna popustljivost in gospodarska slabost. Te naše napake so Nemcem dobrodošli pomočniki, da zamorejo postati in tudi postajajo — prešerni. Zato pa — čes o dobre volje — milostno dovoljujejo, da smejo Slovenci pod tujo oblastjo — v svoji hiši — s apo zajemati.“

(Konec)

Kulturno pismo iz Celovca

Celovec se kot središče najbolj južne zvezne dežele vedno bolj uveljavlja. Posebno po letu 1945 so deželni in mestni činitelji močno na delu, da se mesto vsestransko razvija. Do malih izjem so obnovljene vse zgradbe od značilnih napadov močno prizadetega mesta. Pravcate palače so nove zgradbe Zbornice za delavce in nameščence ter Zbornice za obrtno gospodarstvo. Tik pred zaključkom so dela na glavnem kolodvoru in na glasbeni palači (Muskisäle). Muzej je dobil novo okusno barvo, palača deželne vlade pa dobi po novi fasadi sedaj še nov portal. Tako so vse javne zgradbe dejansko obnovljene in dajo čednemu mestecu še lepši videz. Razvaline le še dveh zgradb kvarijo sliko kolodvorske ceste, ki ima sicer pravi značaj moderne velemestne ceste. Med nove moderne naprave v Celovcu spada tudi tako imenovani „Fernheizwerk“, ki na daljavo kuri vse javne zgradbe, v prvi vrsti močno razširjeno deželno bolnico. „Fernheizwerk“ je naprava, za katero Celovec zavidajo mnogo bolj moderna mesta. Že te številne nove in obnovljene zgradbe same dokazujejo veliko prizadevanje vseh odgovornih činiteljev mesta in dežele za čim večji razvoj koroške prestolice.

Roko v roki s tem obnovitvenim delom na zgradbah pa velja hkrati prizadevanje vseh krogov za razvoj in napredek mesta tudi na drugih področjih. Pomen mesta je odvisen predvsem od njegovega pomena v kulturnem pogledu. V tem oziru pa je za provincialna mesta v Avstriji zelo težko, ker je Dunaj kot evropsko kulturno središče od nekdanjih zasenčil ali tudi absorbiral vsako samostojno kulturno stvarjanje province; le Solnograd kot rezidenca škofovskega vladarja in Inomost kot rezidenca habsburgovske stranske linije sta vsaj v gotovi meri uspela, da sta se poleg Dunaja uveljavila in to svojo kulturno veljavo ohranila do gotove mere do danes. Če upravičeno ali neupravičeno — dejstvo je, da se je silno

težko uveljaviti brez možnosti naslonitve na staro tradicijo. To velja za kulturno uveljavljanje še prav posebno. V tem pogledu, kakor rečeno, Celovec nima nobene tradicije. Tembolj je zato treba priznati njegovo plodovito prizadevanje na kulturnem področju po drugi svetovni vojni in tozadevne vidne uspehe.

Slej ko prej je najbolj viden izraz kulturnega prizadevanja mesta gledališka kultura. Celovec je v tem oziru po drugi svetovni vojni močno napredoval. Kdor pozna silne težkoče avstrijskih gledaliških odrov, mora priznati vodstvu celovškega Mestnega gledališča silen idealizem in odgovornim činiteljem dežele in mesta na sploh veliko kulturno zaveščevanje. Le na ta način je razumljiv vedno večji pomen in dobri razvoj celovškega Mestnega gledališča. Že ob koncu zadnjega leta smo dali pregled njegovega ustvarjanja in karakteristiko njegovega dela. V prvem polletju tekočega leta je gledališče vsa pričakovanja prekosilo. Nikakor namreč ni lahko v eni in isti zgradbi z razmeroma maloštevilnim ansamblom podajata dramska dela, opere in operete, da pride vsa raznovrstna publika na svoj račun. Dobri sestav ansambla je pod vodstvom direktorja Thea Knappa kljub silnim težkočam uspel v tem oziru. Opere „Carmen“, „Tosca“, „Martha“ in „Freischütz“ so bila doživetja za ljubitelje operne glasbe. Sploh je treba priznati, da so bile opere letos razmeroma dobro zastopane na sporedu. Opera „Vesele vindsorske žene“ je tudi zaključila igralsko sezono in še posebno učinkovala kot predstava na prostem v častljivem dvoru deželnega dvorca. Med dramskimi deli so žela poseben uspeh Hauptmannova Rebecca, Schillerjeva „Kabale und Liebe“, Anzengruberjeva „Četrta zapoved“, Croninovi „Vrabcji v božjih rokah“ itd.

V ciklu „Moderno gledališče“, za katero na žalost celovška publika ni pokazala dovolj zanimanja, so igrali Emmanuela Roble-

sa „Montserrat“ in Sartrejevo „Častljivo vlačugo“. Izgleda, da ravnateljstvo iz finančnih razlogov premalo tvega, kajti nadvse dobro podani deli bi zaslužili, da bi prišli večkrat na spored. Sploh bi kazalo „Moderno gledališče“ prestaviti na drug dan, ker so v ponedeljkih ljudje, kakor znano, najmanj razpoloženi za večerne prireditve.

Največ obiska so tudi letos zaznamovale operete. Tako je spevoigra „Sissy“ (Marschka—Kreisler) s svojo za avstrijsko publiko vedno hvaležno snovjo o ljubezenskih zgodbah vojvod in nadvojvod doživela kar 15 predstav in je s tem številom predstav na prvem mestu v zadnji gledališki sezoni. S premiero „Sissy“ je bila združena tudi proslava 40-letnega odrskega udejstvovanja direktorja celovškega gledališča Thea Knappa. Nič manj publike pa niso pritegnile Straussova opereta „Tisoč in ena noč“, Leharjeva „Zemlja smehljaja“ in Kalmannova „Grofica Marica“.

Brez dvoma pomeni zadnje gledališko leto za celovško Mestno gledališče velik napredek. 17 dramskih del z 88 predstavami, 11 operet s 93 predstavami, 10 oper s 70 predstavami, 2 pravljici z 11 predstavami, 1 balet in 4 druge prireditve so častna bilanca umetniškega ustvarjanja celovškega Mestnega gledališča v letu 1951/52. Teh skupnih 267 predstav je obiskalo 149.333 ljudi. Pripomniti pa je treba, da je bilo 36 predstav izven Celovca in sicer v Beljaku, Št. Vidu, Wolfsbergu, Radentheinu, Borovljah, Velikovcu, Podkloštru, Šmohorju in Spitalu itd., kjer je prisostvovalo nastopom 8.514 ljudi, tako da pride na eno predstavo v Celovcu povprečno le 610 obiskovalcev. To je po zadnjem ljudskem štetju približno le 1 odstotek celovškega prebivalstva!

V tej luči na žalost celovška publika nika- kor ne dokazuje igralcem tistega priznanja, ki jim za požrtvovalno prizadevanje gre. Gotovo to dejstvo ni zadnji vzrok, da najboljši igralci Celovcu kmalu spet obrnejo hrbet, čeprav je njihov aranžma na večjih odrih po drugi strani tudi priznanje za celovško Mestno gledališče. Tako v prihodnji sezoni v Celovcu ne bo več najmočnejših opernih moči Ingrida Petschaller, Rolfa Polka in Hansa Welta, prav tako pa bodo manjkali gledališki igralci Heiga Arndt, Guido Truger, Rudolf Lenz, Franzi-

ska Kalmar, Walter Kohut in Bert Fortelnu. S tem večjim zanimanjem zato teatrska publika pričakuje prihodnjo sezono, ki se bo začela že ta mesec. Da je ravnateljstvo gledališča že rešilo vprašanje novih moči, potrjuje dejstvo, da hoče v prihodnji sezoni vsaj od časa do časa igrati tudi v dvorani obnovljene glasbene palače.

Če celovško prebivalstvo že za odrsko umetnost ne kaže preveč zanimanja, je zanimanje za koncertno glasbo še manjše. Zato je tudi koncertno življenje v Celovcu zelo revno. Poleg nekaterih simfoničnih koncertov, ki jih je priredil mestni kulturni urad in pri katerih je sodeloval deželni simfonični orkester, je bil višek in tudi zaključek koncertne sezone Brahmsov „Nemški rekvijem“. Tudi ob tej priložnosti je razmeroma slaba udeležba ponovno pokazala, da Celovec, ki je po drugi strani tako zavzet za lahko muziko, nima skoraj nobenega razumevanja za težko glasbo. Izgleda, da je vzrok temu iskati v naravnost histeričnemu kultu koroškega „Liederfürsta“ Tomaža Košata, ki očitno zamegljuje vsak smisel za višjo glasbeno umetnost. Vsekakor pa je z ozirom na dograditev glasbene palače v bližnji bodočnosti pričakovati večji razmah tudi na področju koncertne glasbe.

Slikarska umetnost, ki ima na Koroškem zaradi umetnikov kot so bili Wiegele, Kollig itd. brez dvoma ime in tradicijo, letos žal ni popolnoma zadovoljila prijateljev barvne umetnosti. Vsaj tako se sliši in tudi kritika je ob maloštevilnih razstavah, predvsem ob deželni razstavi v spomin umrlega koroškega slikarja Wilhelma Zunka to nezadovoljstvo jasno izrazila. Človek ima vtis, da je vsa koroška slikarska umetnost začarana v gotovo sfero, iz katere ne more ven. Edino spominska razstava Kokoschke je bila neka osvežitev že kar šablonskih razstav v celovškem „Künstlerhaus“. Brez dvoma pa zasluži zamisel združitve vseh dragocenih umetnih slik iz oskrbe raznih privatnikov v stalni, splošno dostopni galeriji splošno podporo, da bi se čimprej uresničila v korist kulturnega Celovca.

Močno razširil je svoje delovanje po letu 1945 Koroški deželni muzej. Pod vođstvom prizadevnega ravnatelja dvornega svetnika dr. Gotberta Morota je muzej spet v

polnem obsegu odprt in dostopen, predvsem pa tudi stalno obsežnejši in bogatejši. Letos je bil otvorjen na Križni gori tudi še Muzej pod milim nebom, kjer se lahko vidi originalna kmečka hiša z originalnim pohištvom iz vasi Kleinkirchheim, ki jo je opisal umrli etnograf dr. O. Moro. Park zgodovinskih kamnov okoli palače deželne vlade in muzeja, ki bo kmalu gotov, pa bo v središču mesta tako rekoč vidna slika stare zgodovine koroške dežele. Ob tej brez dvoma dobro hoteni zamisli je le vprašanje, ali ta park sodi na to mesto med moderne zgradbe; na človeka s smislom za zgodovino ta okolica najmanj mučno vpliva. Vodstvo muzeja je znalo vzbuditi širše zanimanje tudi z raznimi razstavami in prireditvami, ki so brez dvoma pritegnile veliko število obiskovalcev ne le na prireditve same temveč tudi v muzej sploh.

Ne bi bila slika kulturnega Celovca popolna, da ne bi omenili tudi delovanja Koroškega zgodovinskega društva, ki ima velike zasluge na številnih izkopavanjih zadnjih let in s svojimi znanstvenimi publikacijami, predvsem z rednimi izdajami *Carinthia I* seznanja svet z novimi izsledki. Posebno velik odmev je imela slavnostna publikacija za sedemdesetletnico dr. Rudolfa Eggèrja, pri

kateri so sodelovali številni mednarodno priznani zgodovinarji.

Celovec pa ima možnost kulturnega razvoja le, če se ne bo ozko zapiral proti jugu in jugovzhodu. Vse kaže, da je prav v dolgodobnem hermetičnem zapiranju pred sosedi vzrok dolgoletne kulturne stagnacije Celovca. Zato je vsega priznanja vreden tozadevni, pod vplivom referenta kulturnega urada pri deželni vladi dvornega svetnika Heinzla storjeni veliki preokret po letu 1945, da se vedno bolj razširja kulturna izmenjava z narodomasosedoma na jugu. V znamenju take kulturne izmenjave je letos bilo več znanstvenih predavanj in prijateljskih obiskov. Širšega pomena v tem letu pa so bila gostovanja simfoničnega orkestra iz Vidma in plesne folklorne skupine iz Beograda. Pa tudi gostovanje Ljubljanske drame s Kreftovimi „Krajnskimi komedijanti“ ki je bilo sicer namenjeno predvsem koroškim Slovincem, je zajelo širši krog in močno odjeknilo v nemški kulturni javnosti. Brez dvoma so storjeni koraki v tem pogledu pokazali, da je kulturna izmenjava bolj plodna kakor pa kulturna ožina, ki se boji „tujih vplivov“. Koristi kulturnega sodelovanja namreč niso le na kulturnem področju temveč so velikega pomena tudi za spoznavanje in s tem mirno sožitje med narodi-sosedi sploh. —ci.

VSEBINA

Alojz Gradnik — sedemdesetletnik	81
Alojz Gradnik: Satan na pohodu	82
Lojze Ude: Teorija o vindišarjih — „Windische“	83
Fran Eller: Jezero	96
Albert Sič: Narodne noše koroških in prekmurskih Slovencev	97
Adolf Ponikvar: Kako so Preporodovci leta 1914 proslavljali 500-letnico zadnjega ustoličenja koroških vojvodov	101
Dravski: Moj narod	109
Dr. Julij Felaher: Madžarska narodna manjšina v Ljudski republiki Sloveniji	110
France Grafenauer: Moja leta (konec)	116
Kulturno pismo iz Celovca	126

Izdajatelj, lastnik in samozaložnik: Založniška in tiskarska družba z o. j. Drava, Celovec, Gasometergasse 10. — Odgovorni urednik: dr. Franci Zwitter, Celovec, Gasometergasse 10. — Uredništvo in uprava: Celovec, Gasometergasse 10, telefon 16—24. — Tiska: Kärntner Druck- und Verlagsgesellschaft m. b. H. Klagenfurt, Viktringer Ring 28.

